

VB 17952

694

KOLOZSVÁRI—SZEGEDI ÉRTEKEZÉSEK
A MAGYAR MŰVELŐDÉSTÖRTÉNELEM KÖRÉBŐL

XVII.

Művelődéstörténeti tanulmány
I. Ferdinánd törvényei alapján

IRTA:

GOTTESMANN JOLÁN

XB 144862

PROMETHEUS-NYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ SZEGED, DUGONICS TÉR 12.

1930.

1917 691
5.-

KOLOZSVÁRI—SZEGEDI ÉRTEKEZÉSEK
A MAGYAR MÜVELŐDÉSTÖRTÉNELEM KÖRÉBŐL

B 17952

XVII.

Művelődéstörténeti tanulmány
I. Ferdinánd törvényei alapján

IRTA:

GOTTESMANN JOLÁN

SZEGED

PROMETHEUS-NYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ SZEGED, DUGONICS TÉR 12.

1930.

KÖLÖNYVÁR-ÉPÍTÉSI ÉS KÖNYVTÁR-ÉPÍTÉSI
A MAGYAR MŰVELŐDÉSTÖRTÉNELMI MŰHELY

1995

ZVII

Művelődéstörténelmi tanulmány
... alapján

SZTE Egyetemi Könyvtár

J910015819

B 19952

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
Magyar Történelmi Intézetének Könyvtára

Lelt. napló: ~~VI.~~ sz.: ~~VI.~~

~~a~~ port: ~~VI.~~ szám.

Előszó

Művelődéstörténeti tanulmányomnak megfelelő politikai történelmét a bevezetésben tárgyalom le, természetesen csak oly terjedelemben, amennyit a bevezetés szokásos formája megenged. Munkámhoz főleg a Corpus Juris Hungarici 1526—1564-ig terjedő kötetének kivétel nélkül valamennyi *törvénycikkét* használtam, ellentétben dr. Perepatits István hasonló tárgyú művével, melyben főként e kor *Országgyűlési Emlékei* vannak feldolgozva. Azonkívül, hogy a törvények, s más forrásmunkák alapján e kor művelődési viszonyait lehetőleg teljesen feldolgoztam, Perepatits dr. munkájában hiányzó „Föld és népe” c. fejezetet és a szellemi művelődést, művészetet szintén belevettem.

A szerző.

Bevezetés

Történelmünk 1526—1564-ig terjedő szakasza annak a szomorú kornak kezdete, melyben az ország testét szétdarabolva marcangolja a külső és belső ellenség. A szerencsétlen mohácsi vész után *kettős királyválasztás* előtt állott hazánk, melynek eredményébe a világtörténelmi események is közreműködtek. Ugyanis V. Károly a hatalmas német császár az egyik trónjelöltünknek, *I. Ferdinándnak* bátyja, ki sikeresen harcolt I. Ferenc francia király ellen. I. Ferenc nem akarta ugyanis a Habsburgok túlhatalmát Európában megengedni, s különösen olasz birtokait akarta biztosítani. Ferdinánd megválasztása tehát részint azért volt keesegtető, mert V. Károly segítségével remélték a törököt innen végképpen kiszorítani, másrészt Ferdinándtól várták, mint katolikus légkörből nevelkedettől, a protestantizmus által megbontott vallási egység helyreállítását. Azonban egyik remény sem várt valóra.

I. Ferdinándot Pozsonyban megválasztották királynak, de ugyanakkor Tokajban a nemzeti párt Szapolyai János vajdát kiáltotta ki magyar királynak. A kettős királyválasztás két részre bontotta az országot; keletre és nyugatra; amaz Szapolyai Jánost, emez I. Ferdinándot vallotta urának. A kapesolt részek közül Tótország Jánoshoz, Horvátország I. Ferdinándhoz esatlakozott.

I. Ferdinánd már 1527-ben bejött az országba, Budát bevette, magát Székesfehérváron királlyá koronáztatta (nov. 3-án), Jánost pedig Erdélybe, majd Lengyelországba szalasztotta. Minthogy János királyt a külföldi fejedelmek nem segítették, kénytelen volt a törökhöz fordulni. A cognaci liga értelmében Szulejmán úgysis kötelezte magát arra, hogy Magyarországot meg fogja támadni Habsburg királya miatt. 1529-ben tehát Szulejmán bejött hazánkba és Mohács mezőjén megpihent. A Lengyelországból hazatért János fogadta. A török Budát bevette, s a szent koronával együtt Jánosnak átadta. Hiába kísérlete meg Ferdinánd visszaszerezni Budát; nem sikerült. (1530.) Erre a kísérletre jött be Szulejmán ismét (1532.), Bécs ellen indult országunkon, de Kőszegnél Jurisics Miklós eskély őrségével 3 hétig feltartóztatta; mialatt Bécsét jól megerősítették, s a török Stájerországon át hazavonult. A nyomor ekkor már oly nagy volt az országban a folytonos harcok miatt, hogy mindkét fél, sőt a török

is békére hajlottak. Szülejmán megbízottját, Grittit, azonban, mivel az országot saját érdekeinek megfelelően osztotta el, megölték. Ezért a szultán újra ellenünk tört. Emiatt és egyéb külpolitikai események miatt jött létre a *nagyváradi béke* 1538-ban, mely szerint Ferdinánd és János egymást törvényes királynak ismerik el, szövetségre lépnek, de ebből kizárnak minden külföldi szövetséget. Ferdinánd kapja a kaposztai részekből Horvát- és Tótországot, Jánosé marad Erdély és a Tiszántúli részek. Ha János meghal utód nélkül, akkor Ferdinándra száll a koronája; ha pedig fia születnék, az a szepesi heregséget kapja. Ha pedig Jánost e béke miatt a török megtámadná, Ferdinánd köteles őt fegyverrel támogatni. A béke azonban nem volt tartós. Szülejmán tényleg megtámadta hűtlen szövetségesét és Ferdinánd nem segíthette őt meg. Közben Jánosnak fiutóda is született, kibékült tehát a törökkel. Az ország *belső állapota* ezalatt szintén elég ziláltak voltak. Lakossága a nemes és nem nemes osztályokból állott, a jobbágyság visele a legtöbb terhet. Új nemességet látunk, kik a két király versengése révén kerültek nemesi ranghoz, s éppen ezért a király abszolutisztikus uralmának korlátot nem emeltek. Uralma pedig önkényesnek mondható. A nádori méltóságot nem töltötte be, mivel az nem királyi, hanem országos tisztség volt, hanem ehelyett már 1536-ban helytartót nevezett ki, aki őt távollétében helyettesítette. E mellé egy hét személyből álló helytartótanácsot rendelt. A hadsereg vezetését a bécsi haditanácsra bízta, a magyar kancelláriát szintén a bécsinek vetette alá, dacára annak, hogy a karok és rendek a bécsi kancelláriából jövő leveleket érvénytelennek minősítették. A magyar kinevezési hivatalt eltörölte és helyébe a külföldi mintára szervezett kir. kamarát léptette. A megyék közigazgatásában az ispán és alispán kötelező esküjét hozta be, kik enélkül nem működhetek, (1536.) de ekkor még a főispán választotta az alispánt. A hódoltság alatt álló vármegyék mindvégig megtartották hűségüket a Magyar Királyság iránt. Vagyoni szempontból a városok voltak legkedvezőbb helyzetben. Ami a hadügyet illeti, a nemesi fölkelés és bandériális hadrendszer aláhanyatlottak. Az előbbi azért, mert a nemesek csak a király, vagy a fia vezetésével mentek hadba, s ezen időben ez ritkán fordult elő, az utóbbi pedig azért, mert a bandériumot pénz híjján nem tudták kellőképpen kiállítani. A régi megyei várakat megerősítették, őrséggel látták el, ez volt a *végvár*. A hadsereg egy része zsoldosból állott, mert Ferdinánd a többi tartományaiból csak úgy kapott pénzsegélyt, ha azt német zsoldosok fogadására fordítja. Minderre a sok harera pedig sok pénz is kellett, amit a kimerült országlakosok csak nehezen tudtak előteremteni. A hódoltsági területek csak feladót fizettek és sokan semmit sem tudtak adni. A rendkívüli már a 3 forintot is meghaladta telkenként, amit a nemesek is fizettek „saját erszényükből.”

Ilyen viszonyok között történt János király halála. Ferdinánd a

nagyváradi béke értelmében követelte a keleti részeket is. Fráter György azonban, a kis János Zsigmond gyámja a szultán támadásától félve nem adta át neki, mire 1541-ben Ferdinánd küldte el seregét Buda elfoglalására. Azonban a török újra elűzte őket onnan, s miután felismerte Ferdinánd gyengeségét, Budát esellel elfoglalta (1541 aug. 29.), Fráter György most Ferdinánddal akart szövetségben, hogy a törököt egyesült erővel szorítsák ki az országból. Ez azonban ismét Ferdinánd egyik vezére Joachim örgróf miatt nem sikerült (1542). Most már a török is tudott az ellene készülődő eseményekről. Újra bosszuló hadjáratra határozta el magát. Bevette Siklóst, Péceset, Székesfehérvárt és Esztergomot, vezérei pedig Visegrádot, Hatvant és Nógrádot szállották meg. A megrettent Ferdinánd 1547-ben békét kért, amelyben az ország három részre oszlott hivatalosan is. Ekkor alapította meg a lángeszű Fráter György az erdélyi fejedelemséget, hogy "mentsvára" legyen a magyaroknak. 1548-ban V. Károly a schmalkaldeni háborút befejezte, s Fráter György újra Ferdinándnak ajánlotta fel az országot egy kis időre, Fráter Györgynek pedig árulás következtében meg kellett halnia, mielőtt célját, az ország egyesítését elérhette volna. A török pedig tovább hódított. Temesvár, Drégely, Szolnok elestek, csak a kis Eger állott ellent. Ezalatt Erdélyben János Zsigmondot fejedelemmé választották (1556) és mind a hárman kibékültek (1562).

A sok harc alatt a jobbság oly kitartó hűséget tanusított, hogy 1556-ban visszaadták az 1514-ben elvett szabad költözködési jogukat. A vármegyék viszont teljesebb autonómiát kaptak azért, hogy 1548 óta ők választották alispánjaikat, ki a megye első tisztviselője lett, a főispán távollétében elnöke a megyei közgyűlésnek, vezetője a megyei jogszolgáltatásnak. Mikor Ferdinánd 1564-ben meghalt, fiára Miksa főhercegre szállott a korona, annak minden kül- és belviszályaival.

Föld és népe

Vármegyék. Határkiigazítások. Végváarak. Városok, Lakossága;
Magyarrá fogadások.

Magyarország területét tekintve, siralmas képet látunk 1526—1541. után. Az ország három részre volt osztva, elhanyagolva, pusztítva a két király pártja és a török által.

A Habsburgi magyar királyság területe, az ország nyugati, északi és délnyugati részére szorítkozott. 35 vm.-ből állott, azonkívül még Dalmácia, Horvát-Szlavónia is ide tartozott.

Vármegyéi: Somogy, Zala, Vas, Sopron, Veszprém, Győr, Mosony, Komárom, Pozsony, Esztergom, Nyitra, Bars, Zólyom, Hont, Trenesén, Túróc, Árva, Nógrád, Gömör, Torna, Heves, Borsod, Abauj, Zemplén, Sáros, Szepes, Liptó, Ung, Bereg, Máramaros, Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Kraszna és Középszolnok vármegyék.¹⁾ Ezek közül van néhány, melyek nem egészen tartoztak ide (pl. Hont), sőt Heves, Abauj, Sáros, Zemplén és Ung vm.-ket György barát teljesen lefoglalta, s csak később kerültek vissza.²⁾

A határokon nyugat felé is állandó villongások folytak, miknek elfojtására minden évben kérték a rendek öfelségét. Végre Ferdinánd uralkodása utolsó évében, 1563-ban kinevezték a határbiztosokat (comissarii). Így *Morvaország* felé, ahol a szakolcaiak nem voltak megelégedve a határjukkal, oda az erdélyi és győri püspököket: Mérey Mihályt (később alnádor), Szomor Jánost és Damján ítélőmestert küldték ki, öfelsége ügyeinek igazgatójával.

Ausztria felé a váradi püspököt: Pethő Jánost, Máté ítélőmesterrel, Hasagy Imrével küldték; *Lengyelország* felé, ahol Sáros és Szepes vm.-k nem férték meg a lengyelekkel, oda Perényi Gábort, Thurzó Ferencet, a szepesi prépostot és Révay Mihályt küldték, öfelsége ügy-igazgatójával.

¹⁾ 1548, 19.

²⁾ 1545, 48. 1548, 57. 1550, 59.

³⁾ 1563, 60.

Slavóniában és a styriai határra mindkét fél küldött biztosokat.⁴⁾

Ezenkívül az egyes vármegyék határain belül is voltak birtokzaklatások.⁴⁾

Az országrészt *végvárai* igen fontos szerepet játszottak *Dunántúlon*, melynek majdnem fele a Habsburgi magyar királyé, elég sok végvár volt. Így Szt. György-vár, Palota, Tata, Kis-Komárom közvetlenül a török hódoltsági határ mentén voltak, másrészt beljebb s a nyugati határszélen feküdtek, de nem kisebb jelentőséggel bírtak: Kőszeg, Győr, Veszprém. Ellenben Szalónak várát, mert a nyugati határon nem fenyegette semmi veszély, ezért őfelsége több más, hasonló várral együtt lebontatta, nehogy rápazarolják hiába az erősfést.⁵⁾

A *Duna—Tisza-köze* felől fenyegette legnagyobb veszély a magyar területet, mert ez képezte a török birodalom közepét és legnagyobb részét. Ezért a Felföld felől kellett a várakat megerősíteni. Ilyen várak: Ujvár, Léva, Nógrád, Hollókő, Buják, Széchény, Füleik, Szendrő, Diósgyőr, Tokaj, Sárospatak, Ungvár, Hajnácskő, Korpona.

Horvátország, Szlavónia és Dalmácia egy része szintén a Magyar Királyságé, a többi török uralom alatt van. Itt a főbb végvárok Petrinja és Ivanics.⁶⁾

Nem kisebb jelentőségűek a *városok*.⁷⁾ A nagyobbak csaknem mind a Felvidéken vannak. 18 szabad és bányavárost említenek törvényeink és ugyanennyit említ Fraknoi a Magyar Országgyűlési Emlékekben is.

E szerint *szabad kir. városok*: Sopron, Pozsony, Nagyszombat, Kassa, Bártfa, Eperjes, Egyébként nevezetes *korona-városok*: Székesfehérvár, Esztergom, Szakolea, Lőcse s a sárosi Szében. *Bánya-városok*: Zólyom-, Kőrmöc-, Selmec-, Beszterce-, Béla-, Baka-, Libet-, Ujbánya.

Ezek közül legnagyobb jelentőségre tett szert *Pozsony*, mely Buda eleste után őfelsége székhelye lett, a törvénykezésnek szintén. Később mellette *Kassa* is törvénykezési székhely, a Pozsonytól távol eső vármegyéknek.⁸⁾ A *bányavárosok* sok kiváltságot élveznek, bár ezeket sokszor megsértik, de követelik is orvoslásukat a rendek.⁹⁾ Kísérletek történtek arra, hogy visszaváltsák az elzálogosított 13 *szepesi* várost. Ezeket Lengyelországnak zálogosította el Zsigmond Lubló, Podolin és Guczda városokkal. Osztrák kézen volt Kőszeg, Borostyánkő, Kabold, Fraknó, Kismarton és Szarvkő.

A rendek már azt is felajánlották, hogy ha őfelsége ki nem

⁴⁾ Biráskodás c. f.-ben a birtokperекnél.

⁵⁾ Szekfü Gyula: Magyar történelem c. m. IV. k. térképe alapján.

⁶⁾ Szekfü Gy. i. m. térképe IV. köt.

⁷⁾ Bocsés munka . Demkó Kálmán: A felsőmagyarországi városok életéről c. m.

⁸⁾ 1536, 55. 1542, 34. 1546, 42. 1545, 49. 1550, 78. 1554, 23. 24. 1559, 36.

tudná váltani, akkor engedje meg, hogy hú magyarjai váltsák ki azokat. Mint tudjuk, ez csak Mária Terézia uralkodása alatt került vissza a magyar koronához.¹⁰⁾

A Magyar Királyság *lakossága*: természetesen túlnyomórésben *magyar* volt; mellettük a felvidéki tótok, s egyes városok németjei. De beszivárogtak az országba már Zsigmond király óta, de Mátyás és Ulászló király idejében is, főképpen a török elől menekülő rácok (rasciani), s kelet- délfelől a kulturáltabb jogbiztonságot kereső ruthének és oláhok (valachi).¹¹⁾

A rácokat az 1389. évi rigómezei vereség után kezdte Zsigmond magyar király befogadni az országba, de még inkább szaporodtak e menekülők 1480-tól kezdve, amikor Mátyás király azt a kedvezményt biztosította nekik, hogy dézsmát nem fizettek, még akkor sem ha katolikus magyarokkal együtt műveltek valamely földet, s ebtől a magyarok fizették az ősrégi dézsmát. Ezt a kedvezményt azonban csak az első időkre biztosították a törvények, amíg t. i. jól belejöhettek a magyar módon való földművelésbe.¹²⁾

1495-ben a rácokat, ruthéneket, oláhokat és más szakadárokat meg akarják dézsmáltatni a főpapok, de II. Ulászló ezt nem engedi meg, mert a dézsma Krisztus örökségéül van felajánlva, szakadárok ezt nem fizethetik.¹³⁾

(Gyakori eset a középkorban és még utána is, hogy idegen nemzetiségűek óhajtának *magyarrá lenni*. Rendszerint van már valami érdeme az ajánlottnak; öfelsége szokta ajánlani és az országgyűlés dönti el. Így: 1542-ben Laskay Mártont fogadták magyarrá, kinek már Márton nevű nagybátyja is vitézkedett Komáromnál,¹⁴⁾ 1550-ben pedig az olasz származású Malatesta Frigyest fogadták honfiúvá; érdeme: az ország decretumainak összeírása.¹⁵⁾

Majd 1559-ben Pyrrhus archoi grófot tették magyarrá, kinek magyar felesége volt Széchy Margit.¹⁶⁾ 1563-ban tömegesen fogadták idegenből-indigenából magyarrá ezeket: a Salmi és Neuburghii Eck grófokat és ezeknek Gyula és Miklós nevű testvéreit, Archoi Seipió grófot, ki öfelségének a főkamarása volt, Rórai báró Harrach Lénártot, és Theobáldot, Sonneghi báró Ungnád Ádámot, továbbá Pruskowi Pruskovsky Györgyöt. Végül már oly sokan voltak, akik magyarrá óhajtottak lenni, hogy a rendek arra kérik öfelségét, hogy a jövőben ne terhelje az országgyűlést ilyen kérésekkel.

A magyarrá fogadottak kötelesek voltak esküvel fogadni, hogy

¹⁰⁾ 1552, 33. 1553, 28. 30. 1554, 13. 1563, 61.

¹¹⁾ A horvátokról (croati) l. az egyes fejezetek végén.

¹²⁾ 1481, 3. 4.

¹³⁾ 1495, 45.

¹⁴⁾ 1542, 50.

¹⁵⁾ 1530, 73.

¹⁶⁾ 1559, 55.

az ország törvényeinek engedelmeskednek, az ország szabadságát tehetségükhöz képest megvédik, semmit az országtól el nem idegenítenek, sőt azon lesznek, hogy a már elidegenítetteket visszazerezzék. Ezen esküt pedig beírták, dátummal együtt a kancelláriában őrzött királyi könyvbe.¹⁷⁾

¹⁷⁾ 1550, 77.

II.

Király és udvara

A királyról. Címe. Udvara. Jogköre. Királyi jövedelmek.

Magyarország legszomorúbb korszakában került trónra I. Ferdinánd. Trónvillongástól volt hangos az ország. Az ország királyválasztó jogát gyakorolta. Két párt állott egymással szemben: az egyik párt a nemzeti királyság mellett harcolt, hiszen csak nemrég, 1505-ben fogadták meg, hogy ezentúl csak magyar embert választanak királynak; a másik párt Habsburg Ferdinánd mellett döntött, remélvén, hogy annak bátyja, V. Károly, segíteni fogja öcesét, hogy országa teljes legyen ismét. I. Ferdinánd, az utolsó elesett magyar király: II. Lajos özvegyének, Mária királynénak volt a bátyja és — ami fontosabb, — II. Lajos egyetlen örökösének, nőtestvérének, Annának a férje, kit nagyatyjának, Miksa esászárnak a szerződése is kötötte Magyarországhoz.¹⁸⁾

Ferdinánd spanyol születésű és nevelésű hereceg, tagja a „casa d'Austriának”. Alcalában született, 1503-ban. Az osztrák tartományok kötelezték arra, hogy németté legyen egy évvel előbb, mint ahogy magyar király lett.¹⁹⁾

1526. december 16-án, egy hónappal Zápolyai János megválasztása és koronázása után Pozsonyban kiáltották ki királynak, törvénytelennek jelentve ki a vajda királyválasztó pártgyűlését, amelyet nem a nádor hívott össze. Koronázása után, proklamációjában elismeri, amit előbb nem akart, hogy önkéntes választásnak köszönheti trónját, ígéri az alkotmány betartását és kéri, ne tartsák a többiek sem (Zápolya hívei) ellenségüknek, csak azért, mert ő a „náció germanika” tagja.

1548-ban, az országgyűlés bevezető soraiban már *teljes címét látjuk*: A rómaiaknak, Magyarország, Csehország (1526. okt. 23.), Dalmácia, Horvátország, Szlavónia stb. országok királya, Spanyolország infánisa, Ausztria főherecege, Burgundia, Brabant, Stiria, Kärinthia, Karniolia herecege, és Morvaország örgrófja.

¹⁸⁾ Horvát M.: Magyar nemzet tört. e. művének IV. k.

¹⁹⁾ Szekfű Gy.: Magyar tört. IV. 65. l. Szekfű szerint Buda elvesztése és az idegen székhely volt oka Ferdinánd későbbi viselkedésének.

A magyar nemzet, mint minden királyát, úgy Ferdinándot is szeretettel fogadta és uralkodása végéig hálát érzett iránta. Az összes tartományaiából adott nekünk segílyt, de a rendeknek sokszor kellett őt alkotmányosságra inteni. Az a törekvése azonban dícséretére válik, hogy igyekezett az ország egységét helyreállítani. A nemzet hálájának kifejezésére életét, vagyonát kínálta érte.²⁰⁾

Udvarát Bécsben tartotta s ha néha itthon volt, Pozsonyban szókelt.

Udvarához tartoztak: Báthory István nádor, Nádasdy Tamás országbíró, Hosszútóti György kamaratitkár, Thurzó Elek tárnokmester, Gerendy Miklós kir. titkár, Horváth Gáspár főétekfogó mester, stb. 1527-ben Ferdinánd kancellárrá nevezte ki Szalaházy Tamást, országbíróvá Thurzó Eleket, tárnokká Báthory Endrét, erdélyi vajda lett Perényi Péter (később kegyvesztett), Révay Ferenc kir. személynök. 1550-ben nádor Nádasdy Tamás, alnádor Mérey Mihály. Legjobban kitüntette őfelsége Thurzó Eleket, akit első helytartójává nevezett ki.²¹⁾

A király jogköre: Ugyszólván kiterjedt mindenre. Ő hívja össze az országgyűlést, (v. összehívhatja) azon ő elnökölt (v. helytartója), ő erősíti meg a törvényeiket. A tisztviselőket ő nevezi ki, csak a nádort, választja az országgyűlés, de a király jelöltjei közül. Birtokekat adományoz, s ha nem érdemli meg ezt valaki, el is veheti.²²⁾ Sőt fia, Miksa főherceg adományai is érvényben maradnak.²³⁾ Fővezér az általános hadjáratban, végvárakról úgy gondoskodik, hogy elrendeli az ingyenmunkát oda, a szükségtelen várakat leromboltathatja. A katonai zsoldot ő állapítja meg.²⁴⁾ Kinevezi az élelmezőmestert is.²⁵⁾ Bíraskodásban őfelsége a legfőbb fórum. Ő veret pénzt.²⁶⁾

Korlátja a kir. hatalomnak is van, így pld. mikor a rendek kimondják, hogy Ferdinánd nélkülük békét nem köthet és felőle nem is egyezkedhet.²⁷⁾

Királyi jövedelmek: Legfőbb jövedelme volt a királynak a luerum camerae, amelyet sokszor a rendkívüli adóval együtt kapott. Így 1547-ben a 2 forintos segílyből 20 dénár illette meg a királyt kamarahaszon címén.²⁸⁾

Királyi jövedelem volt a máramarosi sóból befolyt pénz is.

²⁰⁾ 1546, 1. 1548, 2. 1550, 2. 1552, 1. 1554, 1. 1556, 1. 1563, 1.

²¹⁾ Horváth M. i. m. IV.

²²⁾ 1545, 7., 8.

²³⁾ 1563, 64.

²⁴⁾ 1537, 10. 1542, 50.

²⁵⁾ 1538, 11.

²⁶⁾ L. Adó- és pénzügy c. f.

²⁷⁾ 1546, 4.

²⁸⁾ 1547, 8.

Ezt a régi királyok módjára monopóliumként kezeltette Ferdinánd, úgy hogy bármely úr, vagy nemes birtokán fiók sólerakó helyeket állíttathatott fel s az országlakósnak csak onnan volt szabad sót vásárolniok. Kivételes Túróc, Árva, Liptó vármegyék szabadsága. minthogy ezeknek közelebb volt a lengyel só.

Jelentős jövedelmi forrás még a 30-ad határvám, amelyet a kereskedők fizettek az egyes harmincadhelyeken a nagyban kivitt, vagy behozott árukért. Sokszor bérbe is adta ezeket öfelsége. Ezen nagyobb királyi jövedelmeken kívül voltak még levéldíjak, büntetésdíjak és ajándékok, mint királyi jövedelmek.

III.

Hitélet, egyházi társadalom és szellemi művelődés

Vallásügy, káptalanok és konventek, főpapság. Elpusztult káptalanok. Egyházi birtok. Egyházi jövedelmek, dézsma, kivételek a dézsmaszedésben, dézsmák bérheadása. Egyházi bíraskodás.

Az 1526. után következő évtizedekben a vallás is nagy válságban volt. A reformáció ekkor terjedt el országszerte, s a hitélet bő alkalmat nyújtott az új hit befogadására. Az ellenkirályok versengése alatt olyan emberek töltötték be a főbb egyházi méltóságokat, akik nemesak hogy nem voltak odavalók, de a hívőkkel is keveset törődtek. A főpapok nem képezte elég lelkészt, pénzük sem volt ehhez, s az új tant sokan enyhébb szabályai miatt is szívesen fogadták.

Luther Márton tana terjedt el legelőször, mit *Honter János* terjesztett sikeresen az erdélyi szászok közt. *Fischer András* és *Stöckel Lénárd* pedig a Szepességben és Sáros vármegyében terjesztették. A XVI-ik század második felében *Kálvin János* tanítása kezdett tért hódítani. E vallásnak főbb hitvitázói és tanítói voltak: *Dévai Bíró Mátyás*, az első magyar reformátor; *Mélinusz Juhász Péter*, *Huszárról Pál* és mások. Erdélyben még az *unitárius* vallás is elterjedt, melyet *Socinus* tanított; ezt *Blandrata György*, *János Zsigmond* udvari orvosa terjesztette, első püspöke pedig *Dávid Ferenc*.

Bármily gyorsan is terjedt mindezen új hit, önálló egyházakat csak lassan tudtak alakítani. A kálvinisták 1567-ben, a debreceni zsinaton szervezték meg egyházukat s a lutheránusok 1610-ben a zsolnai zsinaton. E kettő közé esik azután a többi vallások egyházának megalkotása. Vallásszabadságukat azonban sokáig nem tudták kivívni, sorsuk csak az 1606-iki bécsi békével kezdett jobbra fordulni.²⁹⁾

I. Ferdinánd uralkodása alatt a karok és rendek szintén egyetértettek abban, hogy az istentiszteleteket föl kell emelni s a hitbéli tévedéseket, szakadásokat meg kell szüntetni.³⁰⁾

²⁹⁾ Jászay Pál: Oknyomozó tört. 135. l.

³⁰⁾ Ferdinánd először 1543-ban hozta szóba a vallást. A klérus u. i. segítségét kért tőle az eretnekek ellen. (Zsilinszky M.: A magyar orsz. gyűi. vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve c. m. 30, l.)

Enneka megoldására pedig azt a módot gondolták jónak, ha minden megüresedő egyház élére tudós férfiak kerülnek és a püspökök, prépostok vagy apátok nyájas szóval és példájukkal tanítják a népet és vigyáznak, hogy az alájuk rendelték lelkiismeretesen végezék tisztjuket. Kívánják a rendek, hogy a vidéket is lássák el fő- és esperesekkel és melléjük jó prédikátorokat küldjenek. Csak olyan menjen, aki a katolikus hitet tanítani tudja és a szentségeket a katolika szentegyház tanításai szerint szolgáltatja ki. Pap pedig csak kipróbált életű és tudományú ember lehet, javadalma csak egy lehet, nehogy birtokai miatt hanyagolja el szent kötelességét. Egyházánál kell laknia mindig, s ha ezt nem teheti, helyettesről kell gondoskodnia.

Sok helyen, némely urak erőszakoskodásai folytán, kézművesek voltak a prédikátorok, akik természetesen teljesen tudatlanok voltak, s valószínűleg pénzért, vagy szolgálatukért jutottak ilyen állásba. Ezeket az ilyesmitől el kell tiltani.

A kálvinistákat és baptistákat az országból ki kellett űzni, s többé nem volt szabad őket befogadni.³¹⁾ Ezután pedig tanítsák a népet úgy, hogy a tévelygésektől és istentelen tanoktól védve legyenek. A szószéken kívül az iskolai nevelésre fordítottak gondot, az igaz hit tanítását engedélyezték csak. Az olyan hajlamú ifjúkat, akik már a gimnáziumban is sokat foglalkoztak hittudománnyal, öfelsége segíti őket további tanulmányaikban.

Ezen időben oly nagy volt a szegénység az egyházban is, hogy még a püspökök sem tudták megfizetni a megerősítésükért járó díjat.

A főpapok helyetteseit a pápa erősítette meg bullával, amit előbb a királynak elküldött, s az adta át a püspöknek. Ez fontos volt, mert a helyettes püspökök között sok volt az olyan, kiket a szentszék még nem erősített meg, s így nem is tudta tisztét kellően elintézni.

A világiak legyenek segítségre a püspököknek és ne ellenszegüljenek a tanításaiknak, hanem ha valami vitás kérdés van, azt bízzák a közönséges zsinatra. Közben azonban a régi hit mellett kell maradni.

Ezen cikkelyeket pedig úgy az egyháziak, mint a világiak tiszteletben tartásák, királyi parancsból.³¹⁾

A *katolikus főpapság* az ország ügyeire mindig nagy befolyást gyakorolt. Az esztergomi érsek öfelsége fő- és titkos kancellárja és az ország egyik első rendes főbírája, akinek joga a többi egyházi tanácsos és rendes világi bírák között irányt adni.³²⁾ Szerepelnek a

³¹⁾ Ferd. az 1550-iki országgyűlésen kijelenti, hogy a vallási egységnek vissza kell állni, mert különben az ország egysége sem fog helyreállni. Zsilinszky M. id. m. 42. l.

³²⁾ 1548, 5., 10., 11. 1550, 12., 13., 16. 1552, 7. 1553, 7. 1554, 7. 1556, 25., 26. 1548, 6., 7., 10., 13., 9. 1550, 14. 1563, 31.

³³⁾ 1536, 15.

főpapok a határkiigazításnál is.³³⁾ Ott vannak a helytartótanácsban, a nyolcados törvényszéken, s a főpapok egész sora viselte a helytartói méltóságot.³⁴⁾

A káptalanok és konventek a birtokbeiktatásnál, végrehajtásnál és ügyvédvallásoknál szerepelnek, mint hiteles helyek, közjegyzőségek, mint a birtokosok és bíraskodók független irodai közegei. Az ország háromfelé szakadása folytán az országrészekkel együtt több hiteles helyünket elvesztetük. A keleten elszakadt hiteles helyek közül az egyik tovább működött György fráter engedélyével.

Ilyen a nagyváradi szt. István káptalan.³⁵⁾ Miután Esztergom városa is elveszett, határozták, hogy a most Nagyszombatban székelő esztergomi káptalan az egész országban végezhesen végrehajtást.³⁶⁾ Veszprém, mely szintén kiesett a magyar területből, közreműködik szokott vármegyéiben a végrehajtásoknál, mert van még annyi jövedelmük a veszprémi kanonoknak, hogy könnyen utazhatnak. Pecsétjüket meg kell újítani. Ahol azonban a veszprémi káptalan nem járhat el, oda a kapornoki és zalavári konventek mennek.³⁷⁾ Nem szállhatnak ki sehol végrehajtani azok a káptalanok, ahol 5 áldozópapnál, presbiternél kevesebb személy van.

A felvidéki vármegyék arról panaszkodnak, hogy ott nincs a Konventnek olyan embere, aki a határozatokat foganatósítaná, (végrehajtáná), ezért rendelte öfelsége, hogy pld. a leleszi konvent is, mely pedig elég kicsi, tartson legalább 5 szerzetest (5 presbytert), vagy legalább is olyanokat, akik állandóan benne laknak, s a végrehajtások hűséges elintézésére esküt tesznek.³⁸⁾

Amely káptalan és konvent elpusztult, annak pecsétjét a király átveszi, mert az úgy otthon nélkül bolyongó kanonokok a pecséttel esetleg hamis leveleket adnának ki. Ezen káptalanok javait pedig iskolák felállítására használta a király.³⁹⁾

Amely konventekben oly kevés a szerzetes pap, hogy sokszor csak egy van, (pld. a jászói-, lelesziben), azokat mindig nagyobb egyháziak helyettesítik. Az egri káptalan végrehajthat: Abaúj, Zemplén, Ung, Máramaros, Ugoesa, Szolnok és Kraszna vármegyékben, és még ott, ahol a nagyváradi káptalan. Egy napra fizetésük 12 dénár.

A káptalanokhoz és konventekbe belépni a nemeseknek csak fegyverük letétele után szabad.⁴⁰⁾

³³⁾ L. Föld és mépe c. f.

³⁴⁾ L. Belügyi korm. és közg. c. f.

³⁵⁾ 1536, 58. 1548, 64.

³⁶⁾ 1556, 39.

³⁷⁾ 1557, 22.

³⁸⁾ 1552, 41. 1559, 49.

³⁹⁾ 1550, 19., 61.

⁴⁰⁾ 1550, 63.

Amely monostorok és klastromok pusztán lakatlanul maradtak, azok jövedelmét iskolák céljaira kell használni, s tanítók, kiváló diákok kapjanak belőle gyámoltást. De volt olyan pusztán hagyott monostor is, amelyet jó prédikátorok kaptak ellátásul, hogy a hamisítatlan tant hirdessék. (Kivéve Bélavárt és tartozékait, mely Taly Ferencé.)⁴¹⁾ Valamint a főurak és nemesek kiváltságát, úgy az egyházét is tiszteletben kell tartani. Pld. ha a főesperes az egyházmegye presbiterjeit, vagyis áldozópapjait zsinatra hívja, ne merje otthon tartani semelyik úr, nemes, vagy város.⁴²⁾

Azon kiváltságait is megerősítette az egyháznak öfelsége, hogy — noha a nemesek ellene voltak, — az esztergomi érsek, valamint a lövöldi perjel és más főpapok a hírói eskü alól fel vannak mentve s helyettük tisztjeik esküsznek.⁴³⁾ Később ez a kiváltság megszűnik és ma sinés meg.⁴⁴⁾ Az esztergomi érsekséget, mely kezdetől fogva minden magyar egyházmegye feje volt, nem kaphatja meg idegen főpap.⁴⁵⁾ Amikor pedig a főpapok elhalnak, esaládi birtokukat, vagy szerzeményeiket nem vehetik el a kegyurak, hanem azok az elhunyt főpap testvéreit illetik, ha ilyenek vannak.⁴⁶⁾

Mintahogy az egyház birtokait lefoglalja némely hatalmaskodó, úgy az egyháziak részéről is megtörtént az ilyesmi. Például Gersei Pethő Pétertől Tátika várat és birtokát leveleivel és hadiszereivel együtt régi jog címén elfoglalta a veszprémi püspök, Gersei viszont a veszprémi püspöknek Egerszeg és Nova birtokaira tette rá a kezét. Gersei azonban hajlandó volt később ezeket visszaadni az egyháznak, akkor is, ha ő Tátikát nem kapná vissza.⁴⁷⁾

Volt olyan egyházi birtok, melyre nézve kétség támadt, vajjon magyar-e, vagy osztrák. Ilyen a borsmonostori apátság. Az 1542:47. te. kimondja, hogy Magyarországhoz tartozik, mert nem nagyon régen Ulászló és Miksa esászár közt létrejött szerződés után történt az, hogy némely szomszédos nemes perbe hívta Budára a borsmonostori apátot, aki ott meg is jelent, ítéletet is nyert. Sőt adót is szedtek tőlük Magyarország részére. Ezt a kérdést Kőszegen akarták elintézni, de 1550-ben még mindig vitatkoznak róla.⁴⁸⁾

A pozsonyi prépost viszont nemesi birtokokról szóló levelekkel tartott magánál. Ezt az ügyet 1557-ben 2—2 ítélmesterrel aug. ban megvizsgáltatták és a tulajdonosoknak visszaadták. Az ítélmestereket az illető levéltulajdonosok látták el.⁴⁹⁾

⁴¹⁾ 1548, 12.

⁴²⁾ 1559, 20., 41.

⁴³⁾ 1550, 64.

⁴⁴⁾ L. Belügyi korm. és közíg, c. f.

⁴⁵⁾ 1550, 18.

⁴⁶⁾ 1557, 10.

⁴⁷⁾ 1542, 24.

⁴⁸⁾ 1550, 47.

⁴⁹⁾ 1557, 28.

Az egyházak jövedelme: Főjövedelem a *dézsmaszedés*. Ez sokszor az urak kezében volt, mert régen bérbe vették, de a főpapok már nem kaptak belőle semmit. Törvény elé is vitték az olyan urat, aki a dézsmát lefoglalta. Legfeljebb kegyúr lehetett valaki.

A győri egyház dézsmáit Szarvkő vár ura, Fürst Konrád szedte.⁵⁰⁾

Kivételek a dézsmaszedésben: Az egri püspökség dézsmáit maga a püspökség nem élvezhette, mert ezt öfelsége embereinek kezéhez kellett juttatnia, kik Eger várának erősítésére fordították.⁵¹⁾

Azon szőlők és földek után, melyek a nemesek tulajdon birtokán vannak, nem fizetnek dézsmát, csakis az olyan után, amely másnak a területén van és a szőlőtől kilenced kegyvámot fizetnek. A tizedet az egyház kapta.⁵²⁾

A törökök elől menekült nemesek semmi dézsmát nem fizettek, még azon jószágok után sem, ahova menekültek.⁵³⁾

A dézsmák bérbeadása: A dézsmát olykor pénzen meg lehetett váltani, vagy bérbe kellett adni. A megváltást azonban csak kivételesen engedte meg a király és az országgyűlés. De csakis akkor, ha a főpapoknak nagyobb sereget kellett kiállítaniok,⁵⁴⁾ mert akkor szükségük volt a pénzre.⁵⁵⁾ A bérbeadásra a kegyurak, vagy a kir. kamara elsőbbségi jogot formáltak és mivel nem volt versenytárs, nagyon keveset fizettek a dézsmákért. A főpapok kénytelenek voltak zavaros időkben a kínált bért elfogadni, mert tizedszedőik még kevesebbet tudtak volna beszélni és egyházuknak hazaszállítani. Sok volt az elrejtés, esalás, ellenállás, útonállás.

A főpapok, káptalanok és konventek, akik a dézsmát bérbe akarták adni, Szt. György-napján kihirdették szándékukat.⁵⁶⁾ Végül az 1563-iki országgyűlés megszüntette azt a botránkozató esetet, hogy a dézsmaszedők egész lovascsapattal szálljanak ki egy-egy birtokra és kényszerítik a falusi bírakat, hogy őket mind ellássák, majd toli-csomagot szedtek és adóssági, meg egyéb ügyekben bírászkodtak.⁵⁷⁾

Egyházi bírászkodás: Az egyháziak ügyében a főpapok vicariusai,

⁵⁰⁾ 1536, 38., 39. 1547, 21. 1548, 8. 1550, 17., 18., 20. 1552, 18. 1555, 12., 15. 1557, 10., 11.

⁵¹⁾ 1555, 15.

⁵²⁾ 1563, 69.

⁵³⁾ 1547, 36. 1563, 71.

⁵⁴⁾ A rendek mégis panaszkodnak, az 1537-iki orsz. gyűl.-en, hogy az egyház a tizedet élvezzi, de hadat nem akar kiállítani. (Fraknoi: M. O. E. I.)

⁵⁵⁾ 1553, 8.

⁵⁶⁾ 1547, 35. 1548, 60., 61. 1556, 43. Szt. György napja előtt azonban nem szabadott a dézsma bérbeadását kihirdetni, mert a jobbágyok nem tudtak oly korán elkészülni a mezei munkával. (1546, 55.)

⁵⁷⁾ 1563, 68.

Mátyás és Ulászló decretumai szerint ítélték, a szokott törvénykezési időkben.⁵⁸⁾

Irodalom: A kor történetírói közül jelentékeny *Brutus* János, Báthory István, erdélyi fejedelem udvari történetírója, aki Bonfini művét folytatta 1552-ig. *Verancsics* Antal sebenikói születésű ember, aki előbb Szapolyai szolgálatában volt, s csak később került I. Ferdinándhoz. Éles szeme mindent meglátott, ami a két király versengését és az ország dolgát illeti, de művében a jóakarát és elnézés létszik. Néha latinul, néha pedig magyarul írt. Verancsics azonban nem pusztán alkotó elme, ő inkább mások adatait gyűjti össze és beszéli el. Így: Zay Ferenc elbeszélését „Landerfeyrvár elvesztéséről” és Bornemisza Péter „Buda elestéről” című munkáját ő gyűjtötte össze. Az ő eredeti munkái közül értékesek Erdélynek és a két oláh vajdaságnak leírása s konstantinápolyi követségének elbeszélése. Írásai és levelezése az 1521—74-ig terjedő időre elsőrangú források. *Oláh* Miklós szintén egykorú író, de nem olyan értékes, mint Verancsics művei. B. *Székely* István kezdi meg azon hazai történelmi munkák sorát, melyen már a felekezeti célzat uralkodott. 1557-ig levezette a történelmet: „Kronika ez világnak jeles dolgairól” című művében: *Forgách* Ferenc nagyváradai püspök, Ferdinánd tanácsosa, emlékiratot készített 1540—72-ig, melyben ő maga is nagy szerepet vitt. *Istvánffy* Miklós, alnádor, aki 1490—1606-ig írta meg Magyarország történetét, előbb *Brutus*, *Forgách* és Tinódi Lantos Sebestyén alapján, de 1571-től önálló a munkája, mert saját korát írja le benne. Történelmi felfogása olyan, mint *Forgáché*: Magyarország hatalmas virágzó állam volt mindaddig, míg hanyagság, párharcok tönkre nem tették.⁵⁹⁾

Lyra terén különösen három költőt említhetünk e korban: *Tinódy* Lantos Sebestyén, a nemzeti hősök küzdelmét a török ellen históriás énekekben örökítette meg, ő maga járt utána minden eseménynek s mint ő maga mondta: „az mi keveset írtam, igazat írtam...”. oly pontosan írt le mindent, hogy forrásul lehet használni. *Balassa* Bálint hazafias, vitézi és szerelmi költeményei szintén megtették hatásukat. *Hosvay* Selymes Péter szintén történelmi tárgyú költeményeket írt, mint Tinódy, leghíresebb a közismert „Toldi Miklósnak jeles eselekedetéről és bajnokságáról való história”. Ezenkívül még „Nagy Sándor históriája” (1548.) és „Az Nagy Szent Pál históriája”, valamint „Ptolemeus király históriája” a legjobbak.

Iskolázás: A reformáció terjedésével kapcsolatos ez is. A magyar nyelv érdekében a főurak saját birtokukon állítottak fel iskolát. Ebben Perényi Pál, Nádasdy Tamás voltak az elsők s példájukat követték sokan. özvegy Perényiné és Nádasdy Tamás pártolták koruk tudósait, akik közül *Komjáthy* Benedek Szent Pál leveleit fordította

⁵⁸⁾ 1553, 22. 1557, 9. 1559, 40. 1653, 27.

⁵⁹⁾ Beöthy Zsolt: Magyar irodalomtörténet. I. 141—262. l.

le magyar nyelvre (1531), *Dévai* Bíró Mátyás és *Erdösi* Szilveszter János az első magyar nyelvtant írták meg. *Pesti* Mizsér Gábor pedig az Új-Testamentumot kezdte fordítani.

Művészet általában hanyatlófélben van. Egyrészt mert a protestáns felekezet a művészetet a templomban nem alkalmazta, s így ez nem is fejlődhetett kellő mértékben, másrészt mert a török a műrmekeket szétrombolta, vagy elszállította. Nem egy adatunk van arra, hogy mint zárják be mestereink sorra műhelyeiket, s kivándorolnak munka híjján Lengyelországba, (Stanczel), vagy beállnak katonának. (eperjesi Miklós festő). A képrombolás, ott, ahol szépszerével kaptak a protestánsok templomot, nem következett be, de az egyházi művészet Ferdinánd alatt szünetel. Néhány emlék van esupán: 1512-beu festették a lipótszentandrászi szárnyas oltáron „Krisztus feltámadása” című képet. A képen Krisztus koporsóját őrzi egy török, német, eseh és magyar katona; jellegzetes a ruházatuk, fegyverzetük és ar kifejezésük. A töröknek nyugodt, szenttelen arca éles ellentétet mutat a másik három keresztény katona esodálkozó arcjátékával. A esehnek szlávós az arca, a német akkori landsknechtet ábrázol, hosszú lándzsával a jobb alsó sarokban téndenálló magyar akkoriban divatos sisakot és páncélt visel.⁶⁰⁾

Klasszikus emlék a *bártfai* 60 cm. magas esoportozat: Az Atya Ursten karjai között a halott Krisztus. Leheletszerű finomsággal faragott, kifejező és szép a *késmárki* főoltár Krisztusa, lábai előtt Magdolna térdrehajló alakja. Stanczel Theophilus, aki 1490—1530-ig festett, korának kiváló művésze. A *lőcsei* plébános, Henekel János rendelkezésére festette a Szt. János-oltár szárnyképeit.

Később úgy a fafaragás, mint a festészet elnépiesedett. Ilyen emlék a *bakabányai* főoltár. Ezen élénk, népies jellegű alakok vannak, a betlehemekre mlékeztetők. Még ma is faragnak ilyen képeket a bányavidékeken.

A XVI. századbeli *képirásnak* zöme arkép. Leginkább nagyurakat rajzoltak ravatalon, vagy haláluk után emlékezetből.

Építészeti emlékeink közül érdekes a *sárospataki* vár, de esak új szárnyának pompás ajtókerete és kandallója XVI. századbeli, a vár maga a XIII. században épült. A renaissance már hódít rohamosan, de nem minden átmenet nélkül, pld. a *bártfai* városházának erkélytoronyán a renaissance motívumokba esücsíves mértani elemek vegyülnek.⁶¹⁾ „*Felsőmagyarországi renaissance*”-nak nevezik a hagyományos helyi építési mód és idegen hatás alatt létrejött új formákat. Ez az építési mód a XVI. századtól lépett érvénybe. *Jellemző vonások*: A lakóházaknak arkatúrákkal tagolt magas oromfala, az azt megkoronázó gazdag pártázat és a sygroffító diszítés fontos szerepe. Eperjesen egész házsor maradt fenn ilyen, de Lőcsén, Kés:

⁶⁰⁾ Szekfü Gy.: Magyarország tört. IV. k. 16. l.

⁶¹⁾ Divald Kornél: Magyarország művészeti emlékei c. m. 139. l.

márkon szintén sok van. Pld. a késmárki Thököly várkastély és a friesi kastély.⁶²⁾

IV.

Világi társadalom

Főnemesség. Egytelkes nemesség. Jobbágyság: Jobbágyi kötelességek, jobbágyság osztályai, jobbágyok költözése. Uriszék. Zsellérek. Városi polgárság. Katona-osztály.

Átlag két nagy csoportra oszthatjuk ezen időben az ország lakosságát: nemes és nem nemes osztályra; míg a kettő között van a városi polgárok rendje. *Nemes* osztálynak szintén több alosztály van: *főnemesség* (barones seu magnates), *egytelkes nemesség* (nobiles unius sessionis). Nem nemesek a *jobbágyok* (coloni), *zsellérek* (inquilini). A *városi polgárság* mint testület nemes, egyes tagjai is lehetnek nemesek.

Főnemesség (barones seu magnates): Kiváltságaik és jogaik nincsenek arányban a kötelességükkel. De jogaik nincsenek a király, főpapok, papság, szerzetesek, diákok, köznemesek, városi polgárok, katonák, jobbágyok, zsellérek *jogai ellen*. Ennyiben tehát *nem minden jog* az övék, amint mondani szokás, mert ezeknek is vannak jogaik, s ezek korlátot szabnak a főnemesi jogok útjába. Hadba azonban csak akkor kötelesek menni, ha az védő, s vagy a király, vagy annak fia, Miksa főhereceg vezetik.⁶³⁾

Rendes adót nem fizet ugyan, de fizeti a megyei adót, katonát fizet a vára és a haza védelmére és saját költségén megy követségbe külföldre. 1548-ban maguk ajánlanak fel 60 forintot honvédelemre, kamarai nyereségre és közköltségekre.⁶⁴⁾ A vámok alól fel voltak mentve, de csak akkor, ha saját szükségleteikre hoztak be a esűrbe, pincébe, vagy vittek ki valamit, pld. városi lakásukra. Joguk volt nekik is az ugynevezett száraz vámokat felállítani saját birtokukon, mert ők tartották rendben az utakat és hidakat.⁶⁵⁾

Egytelkes nemesség (nobiles unius sessionis): Minthogy csak egy telke van, ezért tízen is összeállnak, s úgy adnak összesen egy katonát. Adót minden ingóságuk után fizetnek; annak 60ad részét.⁶⁵⁾

Ezen nemesi kiváltságok azonban úgylátszik, sok sérelmet szen-

⁶²⁾ Barát—Éber—Takáts: A művészet történet. 403. l.

⁶³⁾ 1552, 3. 1547, kir. válasz: 18. §.

⁶⁴⁾ 1548, 23. 1543, 9.

⁶⁵⁾ 1536, 45. 1542, 46. 1543, 18., 26., stb.

⁶⁶⁾ 1542, 29.

vedhettek, mert többször kérik öfelségét, tartsa tiszteletben a kiváltóságokat és magyar nemest megillető tisztségeket és hivatalokat ne adogassa idegeneknek.⁶⁷⁾

Jobbágyság (coloni): Jobbágnak nevezik azon embert, aki más földjén él, s lehet szolgál, földhöz kötött jobbágy az 1514. évi törvény szerint, de különben a jobbágy, szabad bérlő, örök bérlő, aki felmondhat urának, de ura nem mondhat fel, míg fizet a jobbágy. A kilenced termésrész haszonbért jelent, ezenfelül fizet a jobbágy egy forintot és három ünnepi- és más ajándékokat. Ezenkívül robotot végez hetenként egy napot, egy ember egy telekről.

Jobbággyi köteleességek: Adnak tehát kilencedet, a gabonából és borból és ünnepi meg szállás-ajándékot. Fizetnek census, terragium nevű földbért, irtásbért. A robotot végzi, de a szántás-vetés ideje alatt egy nap helyett két napot dolgoznak, de ezt levonják nekik később, úgy hogy minden jobbágy évente 52 napot dolgozott urának. (Egyhatod részt magának, családjának pedig öthatod részt.) Segélyt adnak rendkívüli költségeiben uruknak fejjáltás (régii rabkiváltás, büntetéspénz) lakodalmi ünnepség és első fia születése alkalmával.

Később az 52 napot 40-re leengedték, nem számítva ide a végváraknál szükséges munkát.⁶⁸⁾ Kíméletes a törvényhozás abban is, hogy aratás idejére nem rendel ingyenmunkát a váraknál.⁶⁹⁾ Legkedvesebb robotnak mondhatjuk a koresmálást, mikor t. i. kimérték a szőlőhegyen termelt bort. Volt egy negyed év, mikor saját borát mérte a jobbágy, Szent Mihály napjától karácsonyig, azontúl a koresmárosok a földesúr borát mérhették, s minden veder bor után (veder = 3 pint = 6 itec) 4 magyar dénárt kaptak és a heti robot alól fel voltak mentve.⁷⁰⁾

A jobbágyok és zsellérek foglalkozásuk szerint őstermelők (földműves a legtöbbször), a szegényebb pedig pásztor, halászok és iparosok, molnár, szatócs, szakács, takács, szénégető, stb.

A végbeli vitések is többnyire jobbágy eredetűek, kistrészből szegény nemesek, kik oly hévvel tudtak a hitről vitatkozni, (akkor aktuális volt,) hogy a külföldiek bámulva hallgatták, mert ilyent más nép alsó rétegeiben ritkán hallani.⁷¹⁾

Jobbágyok költözése: (colonorum migratio).

Ismeretes, hogy 1514-ben a parasztzadás után a költözési szabadságot elvették tőlük. Ezen a helyzeten igyekezett segíteni Ferdi-

⁶⁷⁾ 1548, 33., 37., 39.

⁶⁸⁾ 1548, 33., 37., 39. 1553, 11.

⁶⁹⁾ 1559, 34.

⁷⁰⁾ 1550, 35., 36. 1553, 12. 1563, 12.

⁷¹⁾ Acsády I.: id. m. 225. l.

nánd, bizonyos formai eljárást szabva hozzá.⁷² Igaz ugyan, hogy sokáig esupán jó szándék maradt, és mindig más országgyűlésre halasztották a véglegesítést,⁷³ mégis az 1547-es országgyűlésen már az Isten iránti félelemből is azon vannak, hogy a szabadköltözőkötés meglegyen⁷⁴. Az elhalasztása különösen a katonaszállítás és az adózás miatt volt, de egyúttal védelmet is biztosított öfels. a földesurak zsarnokságai ellen⁷⁵. A szabadköltözés így történt: A jobbágy a szolgabíróval és hat nemessel megjelent az illető földesurnál, akinek a jobbágy 4 dénár földdíjat lefizetett, és 15 napig még ott maradt, hogy adósságait, ha voltak, lefizesse, házát kijavította és ezen 15 nap alatt még megmondhatta a költözését. A 15-ik napon ismét eljött a szolgabíró a nemesekkel, és ezután még 15 napon át költözhetett a jobbágy.⁷⁶ Előbb azonban meg kellett esküdnie, hogy semmi magángyűlölet, hanem igazságtalan bánásmód miatt megy el.⁷⁷ 1556-óta már nem volt szükség a 6 nemesre, csak egy nemesre és a szolgabíróra.⁷⁸

Az elköltöző jobbágy házát eladhatja, ha saját költségén építette; de ha azon 15 nap alatt, míg költözik, el nem adta, akkor az régi urára száll.⁷⁹ A vetései békében maradhatnak a régi telken, sőt sövényvel be is keritheti, természetesen a földbért a földesur kapja, akinek birtokán van a vetés.⁸⁰

Megtörtént már, hogy ezen törvényes eljárást kijátszotta valamely költöző jobbágy, s titokban átszökött más urhoz. Az ilyen jobbágy minden ingatlanját elveszti és ahol elfogják, onnan viszik vissza régi földesurához. Az a földesur pedig, akinél van a szökevény, ha bizonyos időn belül (15-32 nap) ki nem adja, első felszólításra 100 frt.-t, másodikra 200 frt.-ot fizet, harmadik felszólítás után birtokát veszti el az illető földesúr.⁸¹

Magyar jobbágyot más országba tilos volt befogadni, mert igaz ugyan, hogy itt a török miatt nyomoruságos helyzete van, de ha innen kimennek, abból az országnak kára és pusztulása volna⁸²

⁷²⁾ 1538, 21. A szabad költözés eszméje azért vilant fel, mert a szegéay jobbágyok inkább túrték már a törököt, mint uraikat, s egymás után adogatták föl a várakat. (Velika, Pozsega várát is átadták. Acsády: id. m. 228. l.

⁷³⁾ 1546, 39.

⁷⁴⁾ 1547, 26.

⁷⁵⁾ 1548, 32. 1552, 8. 1553, 10.

⁷⁶⁾ 1538, 22. 1548, 44. 1550, 34.

⁷⁷⁾ 1547, 27.

⁷⁸⁾ 1556, 28. 1553, 13.

⁷⁹⁾ 1556, 29.

⁸⁰⁾ 1538, 23.

⁸¹⁾ 1556, 30., 31. 1542, 2. 1543, 5. 1547, 28., 29. 1550, 38.

⁸²⁾ 1556, 33.

Megesik, hogy a régi ura erővel vissza akarja tartani jobbágyút, akkor az új földesur 25 márka büntetést rovatathat a régire.⁸³ Az sem ritka eset, mikor a jobbágy vissza akar térni régi földesurához. Megteheti, de 100 frt. büntetést fizet álhatatlanságáért.⁸⁴

A szolgabíró, ki a földesurnak kedvez, vagyis nem tartja igazságtalannak a bánásmódot és így nem engedi meg a költözést, ha rájönnek erre 200 frt.-ot fizet.⁸⁵

A szolgabíró és nemes fizetést kapnak a költöztetésért: a költöző jobbágy 12 dénárt fizet mindegyiknek és akinek nevében a végrehajtás történik (új földesur) az 12 frt.-ot fizet.⁸⁶

Az *uriszék* bíraskodik a jobbágyok felett. Sokszor azonban nehezebbre esik ez a földesurnak; ilyenkor átveszik az ügyet a vármegyei hatóságokhoz, de a földesurat megbüntetik hanyagságáért.

Nyilvános vétségeken kívül nem szabad a jobbágyot fogságra vetni, különösen a hamis ítéletek alapján nem.⁸⁷

Zsellérek: (inquilini). Nem volt megszabva, hogy mennyi munkával, pénzzel tartoznak uraiknak, csak amennyivel tudtak⁸⁸, annyi-val segítettek, (legtöbbször a jobbágyoknak) fizetni. Azonban rendszeren azok a zsellérek, kiknek marhájuk, saját házuk nines.⁸⁹

Városi polgárság: Főként iparral és kereskedelemmel foglalkoznak, régi kiváltságaik vannak, különösen a szabad és bányavárosok lakóinak. Ezen utóbbiak adót nem fizetnek, csak 60 frt.-ot, mint az egyetemes nemeség⁹⁰, vám alól fel vannak mentve. A többi város fizet adót, s ezt a király szabja meg egy összegben⁹¹ a városok meghallgatásával és ezt az adót a szabad városokban a saját tisztviselőik osztják el és róják ki és szedik be. Végül meg kell még említeni a *katona osztályt*, mely föloszlik a rendes katonaságra, hol a földönfutó nemesek és jobbágyok verődnek össze, mint megyei és királyi zsoldosok; az idegenekből álló zsoldosokra és hajdúkra. Különösen ez utóbbiakkal (hajdones) volt sok a baj, mert raboltak, pusztítottak az élelem után, ezért a hajdúkat mindig a legveszedelmesebb végekre küldték.⁹²

⁸³) 1538, 24.

⁸⁴) 1556, 32.

⁸⁵) 1547, 30.

⁸⁶) 1547, 33.

⁸⁷) 1563, 40. 1548, 40., 41. 1550, 39.

⁸⁸) 1548, 38.

⁸⁹) 1542, 9. 1546, 13.

⁹⁰) 1542, 30.

⁹¹) L. Acsády I.: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd alatt. 119. l.

⁹²) 1557, 23., és bővebben l. Hadügy c. f.

V.

Alkotmány és törvényhozás

A király alkotmányosságot ígér. I. Ferdinánd alkotmányértései. Törvényhozás. A decretumok összegyűjtése.

I. Ferdinánd megkezdője azon uralkodói sornak, kik az országban alig tartózkodtak. 21 országgyűlést hívott és hívatott össze, melyeken nagyrészt nem jelent meg sem maga, sem a fia, Miksa főhereceg. Az országgyűlések nagy száma ne lepjen meg bennünket, mert ezeket Ferdinánd adómegszavazás miatt hívta össze, s nagyon esekély azon cikkeek száma, mik az alkotmányos bajokat orvosolják. S ha meg is hozták a törvényeket, Ferdinánd nem erősítette meg azokat⁹³

Kimondott hitlevele ninesen (legalább is nines a törvényeikkek között), de ezzel egyértelmű cikkelyei vannak. Igéri uralkodása elején kegyelmét és jóságát az országgal szemben és atyailag inti a rendeket, hogy tegyenek meg mindent, mivel gyermekeik élete-vagyona megóvható, s a haza fenntartható. Ő, Ferdinánd szintén minden áldozatra kész, fáradságot és költséget nem kimélve.⁹⁴

Igéri, hogy mint királyi elődei, úgy ő is meg fogja tartani az ország decretumait és törvényeit.⁹⁵ Ferdinánd azonban ígéreteit beváltani sokszor nem tudta. A karok és rendek többször kérik, hogy tartsa tiszteletben az ország és a lakosok szabadságát, különösen abban, hogy idegeneket ne alkalmazzon az ország tisztségeire.⁹⁶ Mert egyházi méltóságokat és bárói tisztségeket is adományozott idegeneknek.⁹⁷ Igérte, hogy ezt tovább nem teszi s az idegen tisztviselőket az országból kihelyezi, de minthogy ezt rögtön meg nem teheti, addig is a magyar törvényeknek aláveti őket.⁹⁸

Ferdinánd a Magyarországra vonatkozó ügyeket sokszor a német tanácsosaival beszélte meg, s az erre vonatkozó levelek német

⁹³) M. O. E. II. 674—681. l.

⁹⁴) 1548, 1. Kir. válasz (1545.)

⁹⁵) 1550, 76.

⁹⁶) 1537, 29. 1546, 15. 1553, 19. 1554, 11.

⁹⁷) 1552, 42.

⁹⁸) 1536, 43. 1563, 34.

kancelláriából jöttek. Több országgyűlésen kéri őfels.-t, szüntesse meg ezen állapotokat.⁹⁹⁾ Ezenkívül még arra is kéri a királyt, hogy a magyar ügyekben használja ő is a nagyobb titkos peesétet, mint elődei, ne pedig a kisebbet. Alkotmányt sértett azzal is, hogy nádort nem akart kinevezni, hanem kir. helytartót alkalmazott, ki őfelségét képviselte távollétében, hiszen Ferdinánd mindössze háromszor volt itt.

Anemzet magát a királyt óhajtotta volna a maga körében látni, de Ferdinánd ezt mindig csak ígérgette.¹⁰⁰⁾ Pedig a rendek és lakó-sok meg voltak arról győződve, hogy a sok belviszály, a katonák rendetlenkedése kevésbé fordulna elő, ha Ferdinánd itthon tartózkodna. Minthogy azonban tudják, hogy őfels. a többi tartományokban is el van foglalva, kéri, hogy maga helyett hagyja itt a fiát, Miksa főhereceget, ki akkor Spanyolországban időzött. Mint tudjuk ez az óhaj is nagyrészt hiábavalónak bizonyult.¹⁰¹⁾

Törvényhozás: Az országgyűlés szolgálja ezt a célt. Azonban sok magánügyet is tárgyaltak itt. Az országgyűlést leggyakrabban Pozsonyban, olykor Nagyszombatban, Besztercebányán tartották. A tótországi rendeket 1537-ben Kőrösre hívta Ferdinánd tartománygyűlésre.¹⁰²⁾

Az országgyűlést Magyarország főpapjai, bárói, előkelői, és az ország többi karai és rendei tartották.¹⁰³⁾ Őfels. a 21 országgyűlésből 3-on volt jelen, s követeket küldtek hozzá, hogy a cikkelyeket megerősítse, jóváhagyja. Az ilyen formában szokott történni: "Mi tehát hű alattvalóinknak, a főpap, báró és mágnás uraknak, a nemecseknek és Magyarország és az ennek alávetett részek többi karainak és rendjeinek, az előrebocsájtott kérésére kegyelmesen hajolván, az említet és megírt módon előnkbe terjesztett cikkelyeket összesen és egyenként jelen levelünkbe szóról-szóra beiktattuk és beírtattuk: és mindazokat, kmelyek bennük foglaltatnak, elfogadtuk, helyben, — meg jóváhagytuk és megerősítettük.¹⁰⁴⁾ Az 1537-es országgyűlésről Tapoleháni Tamás és Pószár Menyhért mentek követül őfelségéhez, megerősítést kérni.¹⁰⁵⁾

⁹⁹⁾ 1554, 11. 1559, 8., 9. 1563, 35. 1553, 19.

¹⁰⁰⁾ 1536, 57.

¹⁰¹⁾ 1546, 18. 1547, 5. 1550, 3., 4., 5., 6. 1552, 32. 1555, 4.

¹⁰²⁾ Fraknói V.: M. O. E. 1537-es országgyűl.

¹⁰³⁾ Nos praelati, barones, proceres, alique et ordines regni Hungariae, stn. (1536.)

¹⁰⁴⁾ „Nos itaque supplicatione praemissa dietorum fidelium nostrorum, dominorum, praelatorum, baronum, ac nobilium aliorumque ordinum et statuum emius regni nostri Hungariae et partium ei subiectarum elementer admissa praemissos universos articulos, modo praemisso nobis praesentatos. liberis nostris de verbo ad verbum inseri, et inseribi fecimus: et illos, ac quaevis in eis contenta, nostra regia, autoritate, acceptovimus, approbarimus ratificavimus et confirmavimus.” 1563.: Megerősítés.

¹⁰⁵⁾ Fraknói: M. O. E. I.

Megtörténik az az eset is, hogy maguk a magyar tanácsosok kéri a királyt, hogy ne erősítsen meg egynémely cikkelyt. Pld. a nyitrai országgyűlés törvényeikkelyei ellen az volt a kifogás, hogy kevesen voltak jelen, s hogy ne Forgách Zsigmond kapja kézhez a seknek meg az egyház megadóztatása volt a kifogása, hogy t. i. a nyitrai gyűlésnek nincs joga adóztatni, csak a királynak.

Öfelsége igen bölesen úgy járt el, hogy rendkívüli segílyt Forgáchra és kir. kamarai tanácsosra bizta, az egyéni adót elengedte, de rájuk bizta, hogy tetszés szerint adhatnak.¹⁰⁶

Feltűnő Ferdinánd törvényeikkelyeinek csoportosításánál az a sajnálatos egyhangúság, hogy kb. 910 cikkelye közül legtöbb az *adó és hadügyre* vonatkozik, ezenkívül meglehetősen sokat foglalozik a *jobbágysággal*, noha újításokat, vagy könnyebbitéseket nem igen hoztak törvényei, csak a jószándék és terv mellett maradtak mindig, csupán a költözködésre nézve újított. Az *egyházra* vonatkozó törvény-cikkek száma mintegy 120. A többi te. *abiráskodás, közigazgatás* körébe tartozik, de legkevesebb azon cikkelyek száma, miket az alkotmányos életre vonatkozóan hozott.

Az 1527 országgyűlésen elhatározták, a rendek, hogy a köv. országgyűl.-k ideje alatt az összes eddigi decretumokat összegyűjtik, s ahol javításra szorul, ott javítanak rajta. Erre a munkára 16 jogtudóst választottak. 1548-ban hasonló cikkely újra elrendeli, hogy az ország jogát át kell vizsgáltatni.¹⁰⁷ Ha a jogtudósok ezzel a munkáival elkészültek, akkor minden vm-ből 1-2 jogban jártas nemes, és a káptalanok és konventek jártas jogászai üljenek össze a helytartónál, vitassák meg újra az összes decretumokat, s így terjesszék a legközelebbi országgyűlés elé. Itt még a karok és rendek is hozzászólhatnak, azután megküldik ezt minden vm-nek, amelyek szigoruan ahoz tartásák magukat.¹⁰⁸

¹⁰⁶) Fraknói: M. O. E. I.

¹⁰⁷) 1527, 3. 1548, 21.

¹⁰⁸) 1550, 10., 11. 1553, 15.

VI.

Belügyi kormányzat és közigazgatás

A kancellária. Helytartó és helytartótanács. Nádor. Országbíró. Bán. Káptalanok és konventek. Vármegyei közigazgatás: ispán, alispán, szolgabíró.

Magyarország belügyét a magyar tanács (consilium Hungaricum) volt hivatva vezetni, élén természetesen a királlyal, vagy ennek helyettesével a nádorral, vagy a kir. helytartóval. A magyar tanácsnak és a magyar kancelláriának kevés szerep jutott a magyar belügyekben. Mivel Ferdinánd keveset tartózkodott az országban, azéi helyettesről kellett gondoskodnia. Rendes körülmények között a nádor volt erre hivatva, de Ferdinánd csak oly főtisztviselőket akart az ország élén látni, akiket ő nevez ki. A nádort pedig az országgyűlés váasztja a király jelöltjei közül, élethosszig. *Kir. helytartót* (locumtenens) nevezett tehát ki, először ideiglenesen, minthogy az ő távollétét is ideiglenesnek mondta, elmaradásával azonban ez a hivatal is állandó jellegű lett.

A *kancelláriából* adták ki az összes királyi leveleket. Volt királyi és udvari kancellária, (nagyobb és kisebb kanc.) Oklevelek készültek a birtokadományról, honfiusításról, vámok felállításáról, különböző közügyek tárgyáról (ezen leveleket ingyen kellett kiadni¹⁰⁹), a törvénykezési leveleket is a kancellária adta ki, (ezen leveleket pedig a tanácson kívül kellett kiadni, költségkimélés céljából.)¹¹⁰ Német kancelláriából, magyar ügyekre vonatkozó levelet nem volt szabad kiadni, illetve érvényesíteni.¹¹¹

A legfőbb közigazgatási közeg *ahelytartó* és annak tanácsa volt. Ő képviselte a távollévő királyt. Az első kir. helytartó Mária özvegy királyné volt, utána Ferdinánd leghűségesebb alatvalója Thurzó Elck

¹⁰⁹) 1542, 21. Hajnik Imre: i. m. művében így határozza meg a kisebb és nagyobb kancelláriát: A kisebb kancelláriában a bírói parancsokat és bírói leveleket egyöntetűen és rendszeresen szerkesztették meg és adták ki, a protonótárius által. De a nagyobb kancellária szintén adott ki ilyen leveleket, de különösen a fentebb felsorolt esetek leveleit adta ki.

¹¹⁰) 1542, 42.

¹¹¹) 1559, 9. 1563, 35.

a helytartó, majd ennek 1534-ben történt leköszönése után Várday Pál esztergomi érsek. Ő utána fél évig nincs helytartó, csak egy senior tanácsos. Ujlaky Ferenc győri püspök személyében. 1550-ben azonban ő is helytartó lett. Utána Nádasdy Tamás, mint nádor szerepel és következnek a főpap helytartók: Oláh Miklós esztergomi érsek, Bornemisza Péter, Verancsics Antal, Radéczy István, Draskovich György, Fejérvölgy István, Kutassy János, Pethe Márton, Forgách Ferenc, 45 év alatt 9 helytartó!¹¹¹

A helytartó hatalma kiterjedt a királyi elintézesek összes tárgyaira, kivéve a kegyelmezési jogot. Ő a legfőbb bíró, ítélkezik az ő nagy hatalmaskodásban, ezek esupán a nemesek ellen előfordult nagy bünesetek, továbbá a fellebezett ügyekben, birtokszereződésekben, a kötésekben, hitbér dolgában, zálogjog, s a magszakadás, hűtlenség, mint fiscusi háramlásokkal járó ügyek pereiben.¹¹²

A helytartó állítja a nemesség élére a kapitányt,¹¹³ ő a végrehajtó hatalom,¹¹⁴ az ő joga a fekvő jószágok ideiglenes átruházása,¹¹⁵ ő adja tudtára a vármegyéknek 20 nappal előbb a törvényszékek megtartását,¹¹⁶ intézkedhetik a jogtalanul felállított vám ügyében is; stb

A helytartó azonban nem egyedül döntött mindezen fontos ügyekben, hanem az u. n. *helytartói tanács* segítségével. Már 1536-ban elrendelték, hogy a helytartó mellé *mindkét rendből hét kiváló tanácsost* kell választani, akik közé tartozzon maga a helytartó is és az országos főkapitány.¹¹⁷ 1542-ben ezen 7 tanácsost 8-ra emelték, 4-et a főpapok, 4-et a bárók rendjéből, kiknek fele állandóan a helytartó mellett volt.¹¹⁸

A helytartótanácsban részt vesz még a királyi ügyek igazgatója (director proto-notarii) és a király személyes jelenlétének ítélőmesterei (protonotárius), végül 12 jogtudós táblabíró, ezek is ítélőmesterek! kiknek fele mindig köteles jelen lenni a tanácsban.¹¹⁹ Ezeken kívül régi szokás volt a nemesek rendjéből is hat táblabírót választani sőt a béketárgyalásokban is részt vehettek az előkelő szlavorokkal együtt.¹²⁰

Nádorról kevés szó esik. 1542-ben állítólag nádorválasztást tűzött ki a király. De Ferdinánd vagy elterelte róla a szót, vagy más ok-

*111) L. R. Kiss István: Magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában. Bp. 1908. LXXXIII. l.

¹¹²⁾ 1536, 14. 1542, 18., 19. 1550, 51. 1545, 36., 37.

¹¹³⁾ 1537, 9.

¹¹⁴⁾ 1542, 7.

¹¹⁵⁾ 1542, 46.

¹¹⁶⁾ 1545, 34.

¹¹⁷⁾ 1536, 16.

¹¹⁸⁾ 1542, 30.

¹¹⁹⁾ 1542, 29.

¹²⁰⁾ 1536, 48.

szágyűlésre halasztotta ezt,¹²¹ pedig a vármegyék is már türelmetlenül sürgették. Voltak u. i. ügyek, miket csakis a nádor előtt lehetett elintézni, Ferdinánd azonban inkább *nádori helytartót* nevezett ki. (Révay Ferenc személyében). A nádori helytartónak voltak ítélőmesterei és helyettesei is.¹²²

Végre 1554-ben megtörtént a nádorválasztás. Először Battyháry Ferencet akarták nádornak, de azzal védekezett, hogy ő öreg már ahhoz, hogy ilyen terhes hivatalt vállaljon. Báthory András köszvényével védekezett, Nádasdy Tamás fáradtságát és gyengeségét emlegette. Valójában félték elvállalni e hivatalt, félték attól, hogy, vagy a kiráyt, vagy a nádori méltóságot sértik meg.¹²³ A nádor mégis Nádasdy Tamás lett, a főpapok, bárók és az ország nemeseinek tanácsa, választása folytán. Jogköre ugyanaz maradt, ami az eddigi nádoroké volt.¹²⁴

Az *országbirói* (index curiae) tisztséget Báthory András viselte. Ő volt a tulajdonképpeni nádorhelyettes.

Az országbiró működését látjuk 1556-ban, mikor Kassán a felső vármegyék részére, amelyeknek Pozsony messze volt, az országbiró az alországbiróval és ítélőmesterekkel együtt a Nádasdy nádor ideje óta elkövetett újabb hatalmaskodások pereiben a nemeseket illető nagyobb hatalmaskodások öt esetében törvénykezhet. Meg lehet tartani a törvénykezést akkor is, ha maga az országbiró nincs jelen.¹²⁵

Az ország egyik rendes bírása és öfels. fő- és titkos kancellárja (secretario cancellario regio) volt az esztergomi érsek. Ő nem tartozott esküvel öfelsnek, mikor hivatalát elfoglalta (minden más hivatalnok esküt tett). Ez a kiváltsága később hatályát veszítette, s ma már a törvény előtti egyenlőség elvének korában nincs meg.¹²⁶

Szlavonia, Horvátország és Dalmácia kormányzását a *bán* (banus) látja el. Őt is természetesen a magyar király nevezi ki "ezen országok védelme és köznyugalma érdekében."¹²⁷

A *bán hatásköre*: Tartozik a törvényesen kihirdetett ítéleteket végrehajtani, s hivatalvesztés terhe alatt segítségére lenni mindenki-
nek. Magyarországon ez az esküdt főkapitányok dolga. Ha ő maga nem tudná a végrehajtást elintézni, segítségül fordulhat a magyar királyhoz, vagy a kir. helytartóhoz.¹²⁸ A birtokpereknél szintén ő a

¹²¹) 1542, 28.

¹²²) 1542, 28.

¹²³) R. Kiss J. i. m. LXXX. 1.

¹²⁴) 1554, 6.

¹²⁵) 1556, 34.

¹²⁶) 1536, 15, és az 1550, 64. c.

¹²⁷) 1536, 50.

¹²⁸) 1563, 29.

végrehajtó közeg,¹²⁹ valamint ő gondoskodik a szlapon katona állításáról is.¹³⁰

A báni méltóság nem mindig volt betöltve, helyette bizottság működött, melyeknek tagjai: a zágrábi püspök, Battyhány Ferenc, Pekry L. és Keglevich Péter voltak, főkapitányuk pedig a híres német Katzianer.¹³¹

Mint végrehajtóközeg szerepelnek a káptalanok és konventek is. Birtokadományokba adományost ily hiteles helyi emberek jelenlétében kell beiktatni. Megtörténik, hogy a szóban forgó birtok elleneséges földön van s így a káptalanok és konventek bizonyágtévői, valamint a szolgabíró, néhány nemes és nem nemes, nem mernek oda elmenni.¹³² Ilyenkor a birtokhoz eső legközelebbi helyen megy végbe a beiktatás formasága.¹³³ Gyula és Sziget várából, amely messze esik a hiteles helyektől, sem mernek a nemesek vagy az özvegyek és erőtlenekek a káptalanhoz menni, ezért az egri püspök a káptalanjaiból állandóan Gyulán tart két kanonokot, akiknek egyike a köv. országgyűlésig ennek a helynek a plébánosa; Szigetre pedig a zalavári apát küld a maga konventjéből az év bizonyos részében 1-2 konventtagot. Ezek előtt történnék az ügyvédvállások.¹³⁴

Mikor a káptalanok és konventek végrehajtásra mennek ki, egy napi utjukért 12 dénárt kapnak, ha többet követelnek, javadalmukat veszítik.¹³⁵

Iyen végrehajtó közeg még a kapitány is, ki többnyire egyszerű smind alispán.¹³⁶

Vármegyei közigazgatás: Vármegyénként a király ispánt nevezett ki, (comes) az alispánt (vice comes) pedig az ispán és a vármegye megegyezése emeli hivatalába.¹³⁷ Az alispán az ispánok helyettese is, lehetőleg olyan nemes ember, kinek a vármegyében birtoka van.¹³⁸ Hatásköre esakis azon vármegyére szorítkozik, amelyben választották, ill. amelyre az ispánt a király kinevezte.¹³⁹ Gyertyaszentelő Boldog-

¹²⁹) 1552, 16.

¹³⁰) 1546, 43. Hajnik i. m. 95. l. A tárnoki bíróság fellebbezési fórum volt, a kir. Kurián kívül állott. Budán székel. Elnöke a tárnokmester, tagjai: altárnokmester, tárnoki ítélőmester és a szab. városok polgáraiból választott assestorok. Ide leggyakrabban a fekvőségek örökjogára vonatkozó és 60 aranyat meg nem haladó adóssági perek fellebbeztek.

¹³¹) Fraknói: M. O. E. I. 1537-iki országgyűlés.

¹³²) 1543, 29.

¹³³) 1542, 23. 1563, 45.

¹³⁴) 1563, 53.

¹³⁵) 1548, 67.

¹³⁶) 1545, 20.

¹³⁷) 1548, 70. Az alispán megyei választásáról s ezzel a megyei autonómia teljességéről csak 1548-ban szól először a törvény.

¹³⁸) 1554, 19. 1559, 53.

¹³⁹) 1536, 36., 37. 1548, 66.

asszony napjáig föl is kellett esküdniök, hivatalvesztés és annak terhe alatt, hogy a föl nem esküdt ispán, alispán ítélete semmis. Az esküt az ill. vm. törvényszékén, a nemesek közönsége előtt kellett letenni.¹⁴⁰

Ha a vm. panaszt emel a királynál ispánja ellen, azt hivatalából el lehet mozdítani, miután előbb az ispánt is meghallgatták. Helyébe a király olyant nevezett ki, akit a vármegye ajánlt. A megyei ispánok (comites parochiales) és szolgabírák (iudices nobilium) mellé 12 becsületes nemes, esküdtet választottak, akik kinyomozták a gonosztevőket és az ispán kezébe adták, ki érdemük szerint megbüntette őket.¹⁴¹)

Végül gondoskodtak törvényeink arról is, hogy a közhivatalokat el is fogadják az erre alkalmasak. Panaszkodnak u. i. az országlakók, hogy vannak olyanok, akik ha megválasztják őket alispánnak, szolgabírónak, vagy esküdt nemesnek, nem vállalják el a hivatalt. Ezeket 50 márka bírsággal terhelték meg.¹⁴²)

¹⁴⁰) 1536, 35. 1542, 38., 49. 1545, 52. 1546, 38. 1559. 52.

¹⁴¹) 1527, 6.

¹⁴²) 1559, 54.

VII.

Hadügy és külügy

Királyi honvédelem. Általános hadjárat. Részleges hadjárat. Az egytelkes nemesség hadállítása. Egyházi hadkötelezettség. Katonai szemle. Táborozás. Fegyelem. Zsold. Ki áll a sereg élén?

E kor legfontosabb tényezője a hadügy, mert hazánk történetelmének oly kora ez, mikor fegyverdörgéstől hangos az ország és két-három hatalom verseng azért, ki tud nagyobb területet saját hatalma alatt egyesíteni. E három hatalom: I. Ferdinánd, János és Szulejmán. Elképzelhető tehát, hogy költséget nem kímélve folyt a har.

Királyi honvédelem: A király és Mária királyasszony a királyi javak és jövedelmek alapján állították ki bandériumaikat, a szokott módon.¹⁴³⁾ Ezenkívül öfelsége megyénként hirdetést tett közzé, hogy azon nemesek köréből, kiket a törökök házukból kivertek, zsoldjába fogad vármegyénként 12—16 lovast, akik így zsoldhoz jutván, nem fosztogatják többé a vidéket s mindig ott lesznek idejében, ahol éppen szükség van rájuk.¹⁴⁴⁾

Általános hadjárat (expeditio generalis): A hadállítás általában a fekvőjóságok és jövedelmek mennyisége szerint történt, aminek mértéke az azon lakó jobbágycsaládok, telkek, porták, vagy sessiók száma. A karok és rendek mint birtokosok minden 100 jobbágy után 2 jól felszerelt lovaskatonát akarnak küldeni az általános hadjáratba, a köznemesek pedig minden 10 jobbágy után egy lovast, 100 jobbágy után tehát 10 lovast küldenek a saját költségükön, s minden 20 jobbágy után is egy lovast, vagyis 100 jobbágy után 5 lovast, a jobbágyok költségén. Ők tehát 100 jobbágy után 15 lovast állítottak ki, mint a karok és rendek. Lehetett egy lovas helyett 2 gyalogost is küldeni. Később, a mind gyakrabba vált harcok miatt 100 jobbágy után 3 lovast és 3 gyalogost küldtek hadba. A főpapok, bárók, előkelők és más nemesek pedig személyesen mentek, ha azt a király, vagy a fia vezette. Kivételesen mentek az országos főkapitány vezo-

¹⁴³⁾ 1537, 20. 1543, 8.

¹⁴⁴⁾ 1546, 19., 20. 1542, 49. 1547, 6.

¹⁴⁵⁾ 1537, 13. 1542, 12, 1546, 17. 1547, 17, 1552, 3. 1553, 2. 1547, kir. válasz 18. §.

tésével, ha a király vagy a fia a zűrzavarok miatt nem mehetnének.¹⁴⁵⁾ Ez a kivétel akkor állt be, ha a vezérő főkapitány nem volna képes az ellenséget a melléje adott sereggel leverni.¹⁴⁶⁾ Ilyenkor nem is kell bevárni a felsőbb parancsot (helytartó, generális) elég a főkapitány hívó szava; aki ennek nem engedelmeskedik, annak lefoglalják jószágait, addig, míg kétszeresen be nem hajtják rajta az okozott mulasztást. De erre nem igen volt példa, hiszen a karok és rendek arra kérik öfelségét, hogy ha a török be nem törne, akkor is induljanak a megszállt területek fölszabadítására.¹⁴⁷⁾

A katonaaállítás létszáma nem maradt állandó; 1556-ban 100 jobbágy után 3 jól felszerelt lovast kértek; sőt volt rá eset, mikor 10 lovast is küldött úr és nemes.¹⁴⁸⁾

Ha valamely birtok osztatlanul több fivéré, közülük csak egy megy a hadba, de ha külön kenyéren élnek, külön-külön kötelesek menni.¹⁴⁹⁾ Az idegen kézen levő (zálog címen) kir. jövedelmek és 30-adok 100 frtja után is 5 lovast kell kiállítani, ellenkező esetben az illető ezen jövedelmeit elveszti.¹⁵⁰⁾

Az aggok, vagy betegek, kik személyesen nem mehetnek hadba, maguk helyett küldenek 1 lovast, s minden 20 jobbágyuk után is egyet. Az olyan nemes özvegyek, gyermekek, öregek és erőtlének pedig, kiknek birtokuk van, 100 jobbágyuk után küldenek 10 lovast, a személyhelyettesítőn kívül.¹⁵¹⁾

Azon nemesek, kiknek semmijük sines, mert a törökök kiűzték őket otthonukból, legalább saját személyükben tartoznak katonáskodni.¹⁵²⁾ Az ország felső részében, némely vármegyében akadnak még nehéz fegyverzetű lovasok, azért az 1542:21-ik te. kimondja, hogy minden 36 jobbágy után 1 nehéz fegyverzetű lovast kell küldeni a közönséges hadjáratba az illető vármegyéknek.

A szabad és bányavárosok éppen úgy tartanak lovasokat, mint a nemesek, személyeik pedig öfelsége határozata szerint katonáskodnak.¹⁵³⁾ A slávónok minden 36 jobbágy után 1—1 jól fegyverzett lovast kötelesek fogadni s oda küldik, ahova a bán parancsolja; nincs kivétel ez alól még a bán, al-bán, ítélmesterek, szolgabírók, sem

Részleges hadjárat (expeditio particularis): A kisebb becsapás más embernek.¹⁵⁴⁾

¹⁴⁵⁾ 1543, 22.

¹⁴⁷⁾ 1552, 2.

¹⁴⁸⁾ 1557, 2.

¹⁴⁹⁾ 1545, 19.

¹⁵⁰⁾ 1545, 15.

¹⁵¹⁾ 1542, 42. 1542 (pozs.) 20. 1545, 13.

¹⁵²⁾ 1545, 18.

¹⁵³⁾ 1545, 24.

¹⁵⁴⁾ 1538, 2.

sok elleni mozgósítást nevezik így, mely sajnos, elég gyakori. Ilyenkor a közellevő urak és nemesek kötelesek voltak ágyúörgéssel, vagy tűzlángokkal jelt adatni a közelgő veszélyről.¹⁵⁵⁾ Ezért elhatározták, hogy minden 100 jobbágy után 4 lovast és 4 gyalogost szereljenek fel az urak, míg az egytelkes nemesek 5 egész udvartelek után küldjenek 1 lovast s maguk is menjenek, vagy küldjenek valakit, s mindaddig élelmezzék őket, míg ott kell maradniok. Az alispán megyenként számbaveszi ezen csapatokat, azért ő maga otthonmarad. Azonban csak hiteles kémkedésre induljon a részleges hadjárat, mert az országlakósok anyagilag amúgy is ki vannak merülve.¹⁵⁶⁾

Ha a nádor (v. helytartó) vezetésével indulna a had, akkor az urak és nemesek személyesen ülnek föl, kivéve azon tisztviselőket, akik vagy uruk, vagy valamely vár szolgálatában otthon maradnak, de ezek is kötelesek valakit hadba küldeni maguk helyett.¹⁵⁷⁾

Részleges hadjáratra alkalmazták a végeken a hajdúkat, akiknek igen jó hasznát vették, de akik máskor viszont rengeteg kárt okoztak garázdálkodásukkal; azért az 1563:23. e. kimondja, hogy a hajdúk csakis a végeken alkalmazhatók, különben még a törökkel kötött fegyverszünetet is képesek megszegni.

Egytelkes nemesség hadállítása: Az általános hadjáratban kötelesek az egytelkes nemesek öfelsége mellett lovakkal és gyalog a hareba menni.¹⁵⁸⁾ Azon egytelkes nemesnek özvegye, akinek nincs hadra való fia, az csak annyit tegyen a hazáért, hogy imádkozzon Istenhez, mivel egy telek után csak személyesen kell menni.

Hogy különböző években mennyire eltérő a haditeher, kitűnik az 1537—42—43. és 56. évi törvényekből. Az első szerint az összes birtokos rendek, az egytelkes és az egyházi prediális nemesek is, a király vezérlete alatt meginduló országos hadseregben 20 jobbágházból a saját jövedelmük terhére egy könnyű lovast kötelesek tartani páncéllal, sisakkal és egyéb hadiszerral jól ellátva, amely célra az egytelkes és egyházi prediális nemeseket meg kell adóztatni ezen egy esetben, nemesi kiváltságuk sérelme nélkül, jószágkobzás terhe alatt. Őt évvel utóbb, 1542-ben a haditeher már négyszer nagyobb, mert nem 20, hanem 5 egész sessio, vagy nemesi kuria után ki kell állítani egy jól fegyverzett vitézt az országos, vagy általános hadjáratra. Az egytelkes, szegény nemeseket az alispán és szolgabírák a haditeherben osszák be egy-egy gazdagabb nemes mellé, s ezek együtt fizessék a fegyverest vagyoni tehetségük szerint. A következő 1543-ik évben csak hadi *adókról* van szó, s egy nemesi kuria, vagy egész nemesi sessio 1 frtot fizet; de a jövődő háborura megint 5 egész sessio, vagy kuria ad egy jól fegyverzett lovast.¹⁵⁹⁾ Az 1556:21.

¹⁵⁵⁾ 1538, 8.

¹⁵⁶⁾ 1553, 4. 1556, 22.

¹⁵⁷⁾ 1556, 22. 1542 (bent.) 33.

¹⁵⁸⁾ 1536, 24. 1545, 21.

¹⁵⁹⁾ 1537, 13., 1542, 25. 1543, 14.

e.-ben pedig kimondják, hogy az egytelkes nemesek 3 nemesi kuria udvarház után küldjenek egy lovast, akit az általános hadjárat végéig kötelesek ott tartani saját költségükön.¹⁶⁰⁾ Ugyancsak így adnak katonát azon nemesi pusztán lakó közrendű bérlők is, a nemesi bérlés elvesztésének terhe alatt.¹⁶¹⁾

Egyházi hadkötelezettség: A főpapok, apátok, prépostok éppen úgy állították ki katonáikat, mint az urak és nemesek. De van rá eset, hogy személyek helyett hadiadót fizettek, pld. dézsmájuk tizedét. A magán egyházaknak szintén meg volt ez engedve.¹⁶²⁾ A javadalmas káptalani személyek azonban még ebben az esetben is tartanak maguk helyett lovast. A hadkötelezettség tehát a személyt és jövedelmet terheli. Az 1545:17. e. azt rendeli el, hogy tíz jobbágyuk után küldendő lovason kívül, a dézsma arányában is, 100 frt. után 5 lovast küldjenek. Azok az egyháziak azonban, akiknek dézsmáit a törökök esőkenették, azok 100 frt. után csak 2 lovast adjanak. Az egyes káptalanok ne küldjenek annyit, ahányat előbb határoztak, csak egyet, az otthonmaradottak költségére, még pedig azt, aki legalkalmasabb a szentségek kiszolgáltatására. Azon áldozópapok pedig, akik 10-en küldtek 1 lovast, ez alól felmentést kapnak.¹⁶³⁾ A főpapok és egyéb egyházi személyek, kiknek tizedjük épségben megvan, azok akár a saját váraikban is — ha törökkel határosak — csapatot tartanak.¹⁶⁴⁾ A községi plébánosok és oltárigazgatók tizen tartanak egy lovast, úgy, hogy akinek nagyobb a vagyona, vagy jövedelme, az többet ad hozzá.¹⁶⁵⁾ A szabad bányavárosoknak, valamint Beregszász, Szöllös és Sárospataknak a plébánosai 100 frt. jövedelem után 2 lovast tartanak, javadalmaik elvesztésének terhe alatt, mert ezek voltak az ország leggazdagabb egyházai.¹⁶⁶⁾

Az 1550. évi országgyűlésen arra kéri a királyt, hogy küldjön a pápához követeket, akik híven előadván az ország állapotát, tőle és a többi olasz fejedelmektől segélyt kérjenek a végvárak számára.¹⁶⁷⁾ Ugyanis hiábavaló volt úgy az ország, mint I. Ferdinánd minden erőmegfeszítése, a végvárakat kielégíteni sohasem tudták, noha a sűrű rendkívüli adókból és öfelsége egyéb tartományainak segélyéből láthatjuk az áldozatkészséget, mellyel segíteni akartak.

Tehát meg volt szabva pontosan, hogy ki mennyi katonát köteles állítani, de az is törvénybe volt iktatva, hogy többet sem szabad tartani, mert ha nem kapták meg a zsoldjukat, — ami gyakran

¹⁶⁰⁾ 1556, 21.

¹⁶¹⁾ 1543, 36.

¹⁵²⁾ 1542, 35. 1542, 27. 1543, 13. 1545, 22.

¹⁶³⁾ 1552, 3:6—9. §.

¹⁵⁴⁾ 1555, 5. 1559, 14.

¹⁶⁵⁾ 1545, 23.

¹⁶⁶⁾ 1545, 25.

¹⁶⁷⁾ 1550, 15.

megtörtént, — akkor a vidéket pusztították. Az ilyen rabló katonákat úgy büntették, hogy a legveszélyesebb végvárba küldték és az okozott kárt zsoldjából kifizették. Mindenkinek jogában állott őket fekvőjóságairól kiüzni. Aki pedig több katonát tartott, az 25 márkát és kártérítést fizetett.¹⁶⁸⁾

Katonai szemle (lustratio, v. mustra): Leginkább az egyes csapatok valóságos létszámának megállapítása és fegyverzetének felülvizsgálása miatt történt, még pedig igen gyakran. Rendesen a kapitány tartotta, néha a helytartó, vagy a nádor, de helyettük tarthatta a magyar főkapitány is. Ha valamely fölkelő nem volt jelen csapatával, azt fejvesztéssel büntették; ha pedig úgy találták, hogy valamelyik katona nincs elég jól fegyverezve, azt kizárták és másikról kellett gondoskodni.¹⁶⁹⁾ Azonban, ha szemle alkalmából esalás sülné ki, hogy ti. i. királyi zsoldosként mutatná be valaki a saját fekvőjóságai után kiállítandó, vagy a esupán mustrára kölesönvett katonáit, azt a helytartó, (vagy nádor), vagy a kapitány, mint hazárulót halállal sújtja, s ha a kapitány ezt elmulasztaná megtenni, őt is így büntetik.¹⁷⁰⁾

Szemle alkalmával köteles mindenki igazolni, hogy melyik fekvőjósága után hány katonát állított ki, s az erről szóló „lajstromot” átadják az alispánnak és a kapitánynak, hogy ott a helyszínen lásák, nem történt-e esalás. A lajstromról az urak is kaphatnak másolatot, nehogy később, ha öfelsége másnak adná a birtokát, — kevelselvén a hadállítást, — monhassa az illető, hogy ő eleget tett a törvényeknek.¹⁷¹⁾ Ugyanis aki a hadjáraton nem jelenik meg a hadesapattal, vagy nem állítana ki kellő számú katonát, attól a király elveszi birtokait és érdemesebbnek adja.¹⁷²⁾ Ha pedig valaki nyíltan vonakodnék hadait kiállítani, annak birtokait mindaddig lefoglalják, míg kétszeresen meg nem fizeti a kárt. Ha ezért az alispánt megtámadná (ő intézi a katonáállítást), a kapitány köteles segítségére lenni.¹⁷³⁾

Miután így az urak és nemesek kiállították csapataikat és a megye ispánjai számba vették, Szt. György-vértanu és Vizkereszt napjáig a kapitányhoz küldik. (A számbavett lajstromot pedig a helytartónak és tanácsosainak küldik be az ispánok.¹⁷⁴⁾

Táborozás: A sereg nagyrészt a szabadban táborozott, az u. i. megvult tiltva, hogy nemesek, vagy egyháziak házába szálljanak, míg

¹⁶⁸⁾ 1536, 26., 27. 1542, 51.

¹⁶⁹⁾ 1557, 2. 1545, 20. 1542. 32.

¹⁷⁰⁾ 1555, 4. 1546, 22., 23. 1545, 7., 8.

¹⁷¹⁾ 1545, 26.

¹⁷²⁾ 1545, 7., 8.

¹⁷³⁾ 1555, 4.

¹⁷⁴⁾ 1537, 14., 1543, 21.

ha parasztházakba szálltak, ezt tisztességesen meg kellett fizetni zsoldjukból, ami nagyon kevés volt úgy is.¹⁷⁵⁾

Jellemző a tábori életre a vallásos szellem. Minden rend küldött 2 szerzetest a táborba, akiknek a katonák gyóntak és hallgatták az evangéliumot. A szerzetesek egyszersmind férfiasságra buzdították a hadfiakat. Káptalanok is voltak, akik a Szentséget kiszolgáltatták.¹⁷⁶⁾

Fegyelem: Mint minden hosszantartó háborús időben, úgy most is lábra kapott a katonai zabolátlanság. Dézsmát zsarolnak, vagyont, élelmiszert rabolnak el.¹⁷⁷⁾ Sokszor bizony maguk a kapitányok mutatnak példát rá, elhagyják állomásaikat, s mások fekvőjóságain fosztogatnak, a nemeseket sem kímélve. Ezeket a főkapitány, vagy ez nem akarná, akkor az ispán kényszeríti állomásukra való visszatérésre, a károkat pedig megtéríti a katonák zsoldjából.¹⁷⁸⁾

Az országlakósok számtalanszor kérték biztonságot a karok és rendektől. Saját házában sem lakhatott már biztonságban senki. Újabb nemesak zabot, barmot stb. vettek el, hanem török szokás szerint összeírják a falvakat és városkat tímárokúl és szabadon bitolják.¹⁷⁹⁾

Ezért ilyen törvényeket hoztak: Ha bárhol a táborban egyenetlenség fordulna elő, a generális vagy a kapitányok szolgáltatassanak igazságot. Ha magyar katona civilvel kap össze, akkor a hadbírótság helyett lehet az ügyet az ország rendes bírái elé vinni, sőt a király elé is. A külföldi katonák ügyei kizárólag a hadvezér bírói hatalma alá tartoznak.¹⁸⁰⁾

A köznyugalom háborítói ellen, éppen úgy, mint más nemesek elküldik lovasaikat, akiknek élén az e célra választott (urak által) kapitány áll.¹⁸¹⁾ Az éjjel szabadult lovat a kapitány kezébe adja az elfogója; ha pedig megtartja, főbenjáró bűnbe esik, s vagyona azé, aki rajtakapta.¹⁸²⁾ Hadból a katona csak akkor maradhat ki, ha beteg, s ilyenkor a kapitánynak be kellett mutatni, úgyszintén a halott katonát is, nehogy félrevezessék.¹⁸³⁾

A titkon távozó szolgát, ha meglelik, visszaadják urának, ha nem találják, ura állít helyébe másikat. De ha hadjárat után találják meg az ilyen szolgát, az halállal bünhődjék. Aki pedig az ilyen szolgát ki nem adná, az megfizeti díját a szolgálta urának.¹⁸⁴⁾ A nemes, ha enge-

¹⁷⁵⁾ 1536, 2. 1538, 10. 1543, 24. 1536, 3. 1553, 5.

¹⁷⁶⁾ 1542 (beszt.) 41. 1552, 3.

¹⁷⁷⁾ 1555, 10.

¹⁷⁸⁾ 1563, 36., 37.

¹⁷⁹⁾ 1554, 2. 1559, 2.

¹⁸⁰⁾ 1548, 20.

¹⁸¹⁾ 1537, 9.

¹⁸²⁾ 1545, 31.

¹⁸³⁾ 1545, 10.

¹⁸⁴⁾ 1545, 9.

dély nélkül távozik a hadból, szintén hűtlenségi bűnbe esik.¹⁸⁵⁾

Törvény van arra is, hogy a főkapitány ne vonja be saját hadába a nemesi és vármegyei csapatokat, valamint nem szabad nagyobb terheket róni ezen utóbbiakra sem, mint a királyi seregekre.¹⁸⁶⁾ Még azt is elrendelik, hogy hiába ne vigyék a seregeket hadba (téves kémkedésre), mert úgysis nagyon meg van terhelve a sereg is, a nép is.¹⁸⁷⁾ Ezen fegyelmi törvények nemcsak az általános, hanem a részleges hadjáratban is érvényesek voltak.¹⁸⁸⁾

Zsold (stipendium) : A király csapatait jórészt a rendkívüli adóból fizette, a nehéz fegyvereseket (armigeros) 4 rénes forintjával, a huszárokat pedig 3 forintjával havonta. Ha a huszárok nagyobb szolgálatot teljesítettek a rendesnél, akkor még 20 dénárt kaptak s így ők is elérték a 4 rénest,¹⁸⁹⁾ noha 3 frt-ot rendel a huszárnak az 1547:9-ik te. is. Az 1552:13. te. megállapítja, hogy az egész országban a lovas katona 3 magyar forintot és 20 dénárt, a gyalogos pedig 2 magyar frt-ot kap. Egyébként pedig mindenki úgy egyezkedjen urával, ahogy tud, de legkevesebb 2 magyar frt-ot havonta.¹⁹⁰⁾

A hónapszámra fogadott zsoldos a hónap első nyole napjáig köteles várni a zsoldjára, s ha eddig nem kapná meg, eltávozhat urától, de annak ezt a 8 napot is ki kell fizetnie. Ellenkező esetben a kapitánynak joga van az illető úr fekvőjóságából azt kifizetni s a zsoldos kereshet más gazdát. Ha ilyent nem talál, akkor vagy fogadják be a király seregébe, vagy ha ott nincs szükség rá, bocsássák szabadon, a kapitány állítson ki neki szabadságlevelet.

Nem voltak ilyen kedvező helyzetben a királyi zsoldosok, mert azok kötelesek voltak bevárni zsoldjukat, addig nem távozhattak, (ha csak zsold nélkül nem.)¹⁹¹⁾

Ha évenként fizették a zsoldost, s ez közben el akarta hagyni urát, egy hónappal előbb fel kellett mondania. De akkor nem távozhattott el, ha ura valahol távol szolgált, vagy ha a várnak ostromra volt kilátása, hanem éven túl is szolgálnia kellett. De természetesen zsoldját megkapta a szolgálatban töltött teljes időre.¹⁹²⁾

A szegényebb nemesek arra kérik a királyt, hogy a főurak és bárók szolgálatába állhassanak. Azonban a király csak olyan urak szolgálatába bocsátotta őket, akik nem szokták a nemesek jogait és szabadságait háborgatni, sem a szegényeket fosztogatni és Isten egyházát sem nyomják el.¹⁹³⁾

185) 1552, 9.

186) 1545, 27.

187) 1542, (pozs.) 19.

188) 1552, 12.

189) 1537, 10.

190) 1552, 13.

191) 1552, 10.

192) 1552, 11.

193) 1546, 21.

A kapitányok fizetése elég nagy volt. Minden vármegyéből 100—100 frt-ot kapnak és erre az egytelkes nemesek, plébánosok, kápolna- és oltárigazgatók segélyeit is felhasználták,¹⁹⁴⁾ akik jövedelmükből 10-ed részt adtak.¹⁹⁵⁾

Ki álljon a sereg élén? Az urak és nemesek csak akkor mennek hadba, ha ezt a király, vagy a fia, vagy a főkapitány vezetik. De ha az az eset állna fenn, hogy ezek közül egy sem mehet, akkor csak magyar ember lehet vezér. Ha valamely okból a sereg megoszlana, a magyar sereg élén magyar kapitány álljon, aki az idegen kapitánnyal egyenlő hatalommal bírjon.¹⁹⁶⁾ Az ország első főkapitánya Salm Miklós, aki ha Eger—Nyitra—Sempte székhelyeiről távozott, helyettes kapitányt hagyott maga helyett. A Dunántúlon volt a másik főkapitány, aki viszont Szigeth—Pápa—Kanizsán székel. Ha a két kerületi főkapitány nincs kinevezve, akkor a generális, vagyis országos főkapitány ügyel a vidékre.¹⁹⁷⁾

A kapitány a következő módon hirdeti ki a hadjáratot: Minden szolgabíróhoz küld alkalmas embert, akinek társaságában a szolgabíró a csapatokat minden eszközzel összehozza s a főkapitány embere a szükséges helyre vezeti őket.¹⁹⁸⁾

Nevezetes az 547-iki 5 évre szóló békekötés, mely nevezetes és jellemző arra nézve, hogy a töröknek és magyar végbelinek mint kellett volna megtartani adott szavát! A béke pontjai ezek:

1. Ami öfelsége és alattvalóinak kezében van, abban maradnak békével.

2. A török katonák kezére adott tímárok, vagy mezővárosok, falvak és birtokok, melyeket eddig erőszakosan adóztattak, most öfelsége kezén maradnak.

3. A hajduk és martalócok seholsem okozhatnak kárt.

4. A kereskedők a kellő vámok fizetése mellett mindenütt biztonságban üzhessenek kereskedést.

5. Ezen 5 év alatt egyik sem fogad be szökevényeket.

Mindezek dacára a törökök még jobban sanyargatták a királyi alattvalókat,¹⁹⁹⁾ de a hajduk, végbeliek sem maradtak adósok.

Külügy: I. Ferdinánd külügye, értve alatta elsősorban a diplomáciát, s csak másodsorban a külföldi háborúit, melyek a török elleni harcokban merültek ki, nem volt bonyolult. Segítséget egyedül V. Károly német császár bátyjától várhatott, ki azonban maga is el volt foglalva, részben I. Ferenc francia királlyal, aki a Habsburg-dinasztia túlhatalmát igyekezett gyengíteni, másrészt a protestáns németalföldiek elleni küzdelemben merült ki. Öcsének tehát nem

¹⁹⁴⁾ 1543, 20.

¹⁹⁵⁾ 1543, 17.

¹⁹⁶⁾ 1552, 15.

¹⁹⁷⁾ 1547, 19., 20.

¹⁹⁸⁾ 1538, 5.

¹⁹⁹⁾ 1547, 2.

nagyon segíthetett. Pedig Ferdinánd ellenkirálya Szapolyai János megmozdított minden követ, hogy uralmát fenntarthassa. Jártak a követei Velencében, Angol- és Franciaországban, sőt a pápa is Jánosnak fogta pártját, minthogy ebben az időben érte VII. Kelemen a sacco di Roma példátlan sérelme és V. Károly követe még a pápa személyének „brutális kigúnyolásától” sem riadt vissza.²⁰⁰) János 1528-ban formális szerződést kötött a franciákkal (fontainebleaui egyezmény) a Habsburgok elleni harera, mindeddig, míg I. Ferencnek ennyi eslekvéstől megszorítva szintén készülni kezdett, pénzkölesönnel, mit többi tartományaiban szerzett, zsoldosokat fogadott s az országba bejött, Jánost Lengyelországba szalasztotta. Később csak a törökkel folytatott állandó harcokat.²⁰¹)

²⁰⁰) Szekfű Gy.: Magyar történelem IV. k. 15—16. l.

²⁰¹) Acsády S.: A magyar nemzet tört. e. m. 61 l.-től.

VIII.

Adó és pénzügy

Rendes és rendkívüli adók. A szabad és bányavárosok adója. Az adózás módja. Az adótisztek fizetése. Hatvanad, negyvened, tized. A harmincadok. Pénzügy.

Az adó a kamarahaszonon kívül I. Ferdinánd idejében nem tartozott az állam rendes jövedelmei közé, hanem csak mint rendkívüli segély szerepel törvényeinkben, mit valamely égetően szükséges dologhoz szavazott meg az országgyűlés. Rendes adó csak a *lucrum camerae* volt, (kamara-nyereség) vagyis a királynak az a jövedelme, amely neki 1323 óta a réggen évenként vert és beváltandó új pénz haszna helyett járt az állandó pénzért minden kaputól, az országgyűlés megszárazása nélkül. Ezt a *lucrum camerae*t, kamarahasznót, 1/5 forintot az 1394 óta, főleg a Hunyadiak óta szokásos hadisegélybe beleértették. Kivételesen megmondja az országgyűlés később, mikor pld. kétforintos segélyt szavazott meg, hogy ebből 20 dénár kamarai nyereség címén öfelségét illeti. Végül elfeledték, hogy a királynak ez minden évben jár s Ferdinándnak azt a kívánságát, hogy szedjék minden évben ezt a 20 dénárt, akár van más segély, akár nincs, a rendek megtagadták.²⁰² A *subsidium* nevű rendkívüli adót, a hadi segélyt csak 1-1 évre szavazták meg, noha Ferdinánd kérte előbb 6, majd 3 évre való kiterjesztésüket. Nem tették meg ezt a rendek azért, mert ha országgyűlés nélkül is lesz segély, öfelsége nem fogja a rendeket legalább háromévenként összehívni, s így bajaikat nem orvosolja, másrészt nem bizonyos, hogy a segélyre mindig szükség lesz, mert lehet, hogy a török 5 évig sem háborgatja az országot.²⁰³ 1563 augusztusában ismét 4 évre szólóan kéri a király a segélyt, a rendek azonban csak három évre szavazzák meg. 1565-re is, a 2 frt.-t telkenként,

²⁰²) 1547, 8. 1563, 9.

²⁰³) 1559, 15.

noha kijelentik, hogy a nemzet a legmesszebbmenő segítségre is kész,²⁰⁴ hiszen példa sincsen régebben arra, hogy ilyen gyakran 2-3 frt. segílyt szavaztak volna meg, mint öfelségének. Egy forintos segílyt majdnem minden évben kapott a király, melyet minden jobbágykapu fizetett, kivéve azt, akinek 10 frt. vagyona síncs. Ezt Szent Gergely pápa ünnepéig március 12.-ig kellett beszolgáltatni.²⁰⁵ 1542.-ben a törökök elleni védekezésre szavaztak meg egy forintot, kivéve azt, akinek csak három forint vagyona van. A többit Gyertyaszentelő B. A.-ig, február 2.-ig, a királyi kamarába be kell szolgáltatni.²⁰⁶ U. ezen évben az ország helyreállítására is adtak 1 frt.-ot a jobbágyok terhére, amit két nemes szédett be, Reminiscere, vagyis a nagybőjt második vasárnapjától 15.-ik napra, két hétre és ettől számítva 20 nap alatt már a kamarában kellett lennie.² A két nemes pedig megesküszik az országlakosok előtt, hogy másra nem fordítják a pénzt, mint amire megadták.³ Később 2, sőt 3 frt.-t is adnak, de csak amire megadták. Később már 2, sőt 3 frt.-ot is adnak, de csak az egész telkek adóznak így; néha feltételesen félévi részletekben szavazzák meg a rendek úgy, hogy 1 frt.-t januárban kell fizetni és a másikat júliusban, de csak azon kikötéssel, hogy addig öfelsége országgyűlést hív össze, különben meg nem ajánlottnak tekintik a második forintot.²⁰⁷ Egyébként majdnem minden évben volt 2 frt.-os segíly.²⁰⁸ 1543.-ban az urak is adtak 60 frt.-t, úgy, hogy ebből 30-at honvédelemre, 20-at kamarai nyereségre és 10-et követségek- és egyéb köz-költségekre fordítson a király.²⁰⁹

Több törvényünk említi az *adómentesség* eseteit. Így akinek 6 frt vagyona síncs, akinek a háza leégett, vagy azon szolgák, béresek, kiket a gazdájuk ruház, valamint a bányamunkások, szénéégetők nem fizetnek adót.²¹⁰ Azon jobbágyok pedig, akik pusztá helyen most építettek házat, azok 3 évi

²⁰⁴) 1563, 3. 1547, 7.

²⁰⁵) 1527, 8.

²⁰⁶) A kir. kamarát I. Ferdinánd szervezte meg, mely olyan központi hatóság, hova az ország összes pénzügyi száalai összefutnak. A királyi kincstartóság helyett osztárk-esek mintára szervezték, ahova Flandriából és Franciaországból jött Gerendy Miklós volt az elnökkincstartó (kamaraelnök.) Később a tanácsosokat kamarásoknak nevezik. (L. Acsády: Magyarország pénzügyei stb. 34. l.) 1542, 8. — 2) 1542, 26. — 3) 1545, 40.

²⁰⁷) 1536, 20.

²⁰⁸) 1538, 1. 1553, 6. 1554, 4. 1553, 3. 1556, 3.

²⁰⁹) 1543, 9.

²⁰¹) 1536, 30, 1542, 9. 1543, 9. 1546, 9, 13, 1547, 10. 1563, 8.

adómentességet élveznek.²¹¹ Méltó dolog azonban, hogy a módosabb jobbágy többet fizessen, mint a szegényebb, sőt azok a zsellérek is segítsenek adót fizetni, kiknek marháik, vagyonértékeik és saját házuk van.²¹²

Aki vagy a töröknek, vagy Erdélynek is kénytelen adózni, az Ferdinándnak csak féladót fizet, de az ill. helység bírása a nemesi széken esküdjön meg rá, ha t. i. tényleg másfelé is adóznak.²¹³ Ellenben nem akómentesek a mólnárok közt lévő szabadosok s oly szolgák és béresek, kiknek a falu házsorában van házuk, valamint a házas zsellérek, a 6 forintnyi vagyonúak, kivéve, ha házukat a török fölégette.²¹⁴

Adózni kötelesek a különféle nemzetiségű emberek is, még azok a rutének és oláhok is, kiknek nincs házuk, csak gunyhókban laknak, de van sok barmuk; ezek féladót fizetnek.²¹⁵

*Szabad- és bányavárosok adója.*²¹⁶ Ismeretes ugyan, hogy ezen városok II. Lajos király halála óta nem adóztak, most azonban, végső szükségben, adózni kényszerülnek. Amúgy is sok kiváltságot élveztek, így pld. hadjáratban nem vettek részt, akkor sem, ha azt a király vezette, mert a bányákban volt szükség rájuk. Az ő adójukat öfelsége a hajóhad fenntartására használta fel. Mint minden országglakós a rendkívüli nagy 1542.-iki hadjáratra, a városok is hatvanad adót fizetnek, vagyis minden ingóságuk értékének 1/60-ad részét, úgy, hogy 60 forint értékért csak 1 forintot adnak, kivéve a ruházatukat és feleségük, ékszereit. Jobbágyaik, kik a városon kívül gazdálkodtak, fizették az 1 frt. adókat és a hatvanadot a megye útján. Ha valami rendkívüli szolgáltatást kell adniok a viszonyok nehézsége folytán, akkor díjazták őket a kamarás urak a 60-adból.²¹⁷

Mint már a szabad- és bányavárosok adójánál említettük,

211) A béresek nem fizetnek ugyan adót, de bérükből 1 frt. után 5 fillért levon a gazda és fizeti adóként. 1542, 38.

212) 1546, 13., 1542, 9. 1563, 8.

213) 1548, 24. 1550, 24, 1555, 7.

214) 1542, 14. 1543, 16.

215) Rendes évi városi adót, nem mint állami, hanem mint földesúri jövedelmet a királyi földesúr vetett ki a szabad autonóm kir. városokra, (nem az országgyűlés). Ezt is a városi közegek osztották el, rótták ki és hajtották be, nem a kir. tisztek. Kétféle adójuk volt: 1. Censur regius ordinarius és 2. censur extraordinarius **Taxa** alatt értendő az egy összegekben kialakított városi adó, t. i. a rendes évi censur (többlet) **lucrum camerae** és a rendkívüli hadi segély. V. ö. Aesády id. m. 119. l.

216) 1536, 34. 1542, 30, 31, 39.

217) 1542, 28., 29.

minden országlakós részéről megszavazták a *hatvanad* adót (*contributio sexagesima*) a nagy 1542.-iki hadjáratra, mely csúfos kudarcba fulladt. Ez tehát, mint láttuk, minden ingóság 1/60-ad részét jelentette, ha a törvényt végrehajtották volna. Sőt a kiváltságos rend, jobbágyainak száma után is fizette volna a 60-ot, úgy, hogy minden házas jobbágyot 40 forintra értékelték.²¹⁸ Két részletben szedték ezt be. Az első részt Gyertyaszentelő Boldogasszonykor, (febr. 2), a másodikat a készülő nagy hadjáratra, vagyis nyárra.²¹⁹ Természetes, hogy mikor az emberek kincseik egy részéről lemondanak, nagyon vigyáznak, hogy ez csak nagy célra szolgáljon, azért az 1542:51 c-ben kimondják, hogy senki se ártsa bele magát önhatalmúlag a hatvanad adóba. Az egytelkes nemesek a novemberi országgyűlésen (mert kettő volt 1542-ben, március és novemberben) egész telkek után, a hatvanad adó címén 50 dénárt tartoztak fizetni a jövő Szt. György napjáig.²²⁰

Negyvened adó (contr. *quadragesima*). Ezt az 1/60-nál súlyosabb adót a Fuggerek és más külföldi kereskedők fizették rendkívüli hadjáratra azon áruik után, amelyeket a szabad- és bányavárosokban raktak le.²²¹ Ósrégi királyi adó volt a *harmincad* nevű határvám (*tricesima*), amelyet a külföldről hozott, vagy külföldre vitt áruktól fizettek a nagykereskedők, az ország széleihez közelebb eső városokban levő harmincad hivatalokban.²²² Arra azonban vigyáztak a rendek, nehogy újabb ilyen helyeket állítsanak fel, különösen György barát szokott újakat felállíttatni, hogy a kir. jövedelmet növelje. Így Varanóban, Szepsiben és Jászóban is állíttatott, amit eltörölt a Ferdinánd-párti országgyűlés.²²³

A 30-ad vámokon az 1 forint érteken aluli dolgokat ingyen át lehetett vinni (pl. csirkét, ludat), valamint az urak és nemesek saját használatukra való dolgait és a vágóhidra hajtott barmokat is ingyen vitték át. Különben egy ökör után 1 frt.-t fizettek, mit később 1.5 forintra emeltek, de a 2 frt.-ot már nem bírták megfizetni a kereskedők, inkább Lengyelország felé vették útjokat árujokkal, amerre nem kellett vámot fizetniük, vagy pedig kijátszották azt, egész cősapatok mentek át lopva. Mivel kiderült, hogy az urak és ne-

²¹⁸) 1542, 11., 12.

²¹⁹) 1542, 15. 1546, 6. 1548, 25.

²²⁰) 1542, 40.

²²¹) Ilyen harmincadhelyek: Árva, Trenesén, Pozsony, Sopron, Kassa, Szombathely, Lőcse, Bártfa, Késmárk, Lubló stb. L. Divéky A.: Felsőmagyarország kereskedelmi összeköttetése Lengyelországgal 49. 1.

²²²) 1542, 45., 1548, 48.

²²³) 1542, 45. 1548, 48.

mesek szintén üzérkednek a kalmárokkal, úgy visznek át a vámhelyeken mindent, mintha saját szükségleteikre kellene, ezért nyílt levelet kötelesek felmutatni.²²⁴

Gyakran adták zálogba a harmincadokat, kölesön ellenében, vagy pedig bérbe adták, de ezek korántsem jövedelmeztek annyit, mint mikor a kir. fiscus kezelte. 1546-ban még a Podmaniczkyaknak, Koczkának, Duboczkyaknak és Pernstein János feleségének kezén voltak, de visszaélések miatt visszavették tőlük, előbb természetesen be kellett számolniok a kamarának,²²⁵ míg az érdemesek a harmincad-átruházásokat megtartották.²²⁶

Az esztergomi érsek, valamint a többi főpap és báró, szabad és bányavárosok fel voltak a harmincad alól mentve, Magyarországon épp úgy, mint Horvát-Szlavóniában. Azonban folyton arról panaszkodtak, hogy ezen kiváltságukat nem tartják tiszteletben, ezért őfelsége meginti a tisztviselőket, de egyúttal felhívja, őket, hogy a visszaélésekre is vigyázzanak.²²⁷ Végül figyelmeztet őfelsége mindenkit, hogy a 30-adba önkényesen senki bele ne ártsa magát és helyükről el ne mozdítsa.²²⁸

A vámtisztviselők kell, hogy magyarok legyenek, mert sok idegen is volt köztük. Ezeket felhívják, hogy a szegény lakosokon ne hatalmaskodjanak. Különösen Óvár, Komárom, Győr és Trencsén ellen voltak panaszok.²²⁹

Tized(decima) címen adózott minden évi termés után a püspöki és némely kiváltságos egyháznak a földesúr. Ezt a dézsmát a falvak földesurai pénzért bérbevehették, aztán jobbágyaiktól beszédtek. A dézsmákat vagy béreket felerészben Szt. Györgykor, felében Nagyboldogasszonykor át kellett adni a dézsmák egyházi uraságának (ápr. 24, aug. 20).²³⁰

Egyháziak adója: A plébánosok, kápolnák és oltárigazgatók három forinttal adóznak. A főesperes írja őket össze az adókiivetők jelenlétében. Az esperesek pedig tehetségük szerint fizetnek.²³¹ A király és a királynéhoz, vagy az urak és nemesekhez tartozó bármely város, mezőváros és falu plébánosai, kiknek jobbágyaik nincsenek, kötelesek az ő kerületükben, vagy plébánosi hatóságuk alatt álló, minden felesé-

224) 1547, 37. 1548, 52. 1553, 18. 1548, 55.

225) 1542, 48. 1546, 54.

226) 1548, 30.

227) 1559, 44.

228) 1542, 47.

229) 1563, 57.

230) 1537, 15.

231) 1537, 17.

ges személy után 1-1 magyar dénárt fizetni, mint rendkívüli hadi adót. Akiknek pedig jobbágyaik vannak, azoknak számahoz képest éppen úgy fizetnek, mint az urak és nemesek a saját zsebükből 50-50 dénárt. 1546-ban a kápolna és oltárigazgatók a 3 frt. helyett szintén 50 dénárt fizettek, Lőrinc napján (aug. 10).²³²

Az országlakosok szegénysége folytán igen sok volt az *adóhátralékos*, kikkel szemben az adóbehajtó a következő módon járt el: A helység bírása esküvel bizonyította, hogy ki mennyivel tartozik s kinek kezébe juttatták, ha fizettek és azt is, hogy ki nem számolt el vele. Ha azon időbeli bíró meghalt volna, s nyugtájuk is elveszett, akkor a mostani bíró esküdjék, vagy a legidősebb jobbágy, de ezután csak a nyugta lesz irányadó.²³³ megtörtént az is, hogy az adót valamely hatalmaskodó szedte be s így maradt az ill. hátralékban, ilyen esetben a hatalmaskodón kell behajtani az adót.²³⁴ Ha pedig a hátralék török-lakta területen lenne, akkor az alispán a kapitányt bizza meg a beszédessel, valamint akkor is, ha az adóbehajtás nehezen menne,²³⁵ noha jól tudják az országlakosok, hogy akire rábizonyul az adózás körüli bárminő csalárdság, —ha maguk a sáfárkodók is azok, — súlyosan bűnhődnek.²³ Ilyen *csalárdságok* voltak pld. ha a beszédett adót másra fordították, mint amire ajánlták. Az is megesett gyakran, hogy valamelyik úr a saját jószágából befolyt adóból jutalmát — mit őfelsége neki érdemeiért adott — le akarta vonni, de ez büntetendő, mert meg kellett várnia, míg a kamarából azt neki kiutalják.²³⁷

Ha azonban valamely vm: előre kölcsönöz őfelségének a jövő évi adóból, azt le szabad vonni, miután a jövedelemkezelők által adott levelet megvizsgálták.²³⁸

Azt szigorúan hangsúlyozzák törvényeink, hogy a királyn kívül adót kivetni, vagy az önként felajánlottat elfogadni tilos, mert őfelségének minden adóról tudnia kell, és azt is, hogy mi célra használják fel azt.²³⁹

Az adótisztek fizetése: A két kincstárnok 75 lovasra való fizetést kapott, (t. i. akik segítettek az adóösszeírásnál és beszédésnél), még pedig a nyitrai püspök kapott 50 lovas,

²³²) 1546, 7.

²³³) 1563, 7.

²³⁴) 1543, 19.

²³⁵) 1537, 26. 1550, 30. 1550, 26.

²³⁶) 1547, 11. 1548, 31.

²³⁷) 1536, 29. 1546, 14. 1557, 4. 1545, 41.

²³⁸) 1563, 5.

²³⁹) 1536, 33.

3 forintjával s asztalpénzül 60 frt.-t havonta; Forgách Zsigmond pedig, a másik kincstárnok 25 lovast kap ugyancsak 3 frt.-jával és 32 frt. asztalpénzt.²⁴⁰ Az alispán és szolgabíró 3-4 lovast kapnak, összesen 12 frt. havi fizetéssel, vagy pedig minden ló után 3 frt.-t, amíg csak összeírást végeznek, a rovatál beszédésének ideje alatt 4 frt.-t kap.²⁴¹ Viszont a felektől nem szabad pénzt kérni. Ha nem havonként kapják fizetésüket, akkor 1 napra 1 frt.-t kapnak.²⁴² Egyébként rendes fizetése az alispánnak havi 12 frt., a szolgabírónak havi 4 frt., a jegyzőnek nagyobb vármegyében 2 frt., kisebbben 1 frt. Ha valaki még ezenkívül is sarcol, azt fizetéséből le kell vonni,²⁴³

Az adózás módja. Legelső teendő volt minden jobbágykaput összeírni, mert ez volt az adóalany. Erre a tisztségre vm.-ként 2 olyan nemest választottak, kiknek hűsége és becsületessége ismeretes, kik hitük, becsületük és összes javaik elvesztésének terhe alatt végezték tiszttüket. Az összeírt lajstromot pedig az alispán és szolgabíró pecséttel látták el.²⁴⁴

Mint mindenütt, úgy itt is sok *viSSzaélés* történt. U. i. több rovatál szedtek be, mint amennyi ki volt vetve a jobbágyokra. Ezen úgy igyekeztek segíteni, hogy az alispán a maga vm.-ben gyűlést hívott össze, ahol az ill. nemesek előadták, hogy megvan-e az az adóösszeg, amennyi a lajstromban szerepel? Ha az adórovók (dicatores) kevesebbet adtak volna át, ki kellett pótolniok és azonfelül is megbüntették őket.²⁴⁵ De az adókiivetőknek nemcsak itt, hanem a kincstárnokok, (thesaurarius), sőt öfelsége előtt is el kellett számolni, a Pozsonyban, pünkösd napján tartott gyűlésen.²⁴⁶

A kincstárnokokat egy főpap és a báró urak választják, nem úgy mint a kirovókat, akiket a király választ.²⁴⁷

Pénzügy: I. Ferdinánd korában a pénzügy nem volt valami kedvező helyzetben. Sok baj volt a külföldön való elfogadtatásával, mert az aranyat-ezüstöt kivitték külföldre, s így a mi pénzünkbe vajmi kevés jutott. Csupán a körmöczi súly (ötvözés) szerint vert pénz volt jó. Mátyás, II. Ulászló és II. Lajos királyok pénzét szintén el kellett fogadni, különben árúját vették el annak, aki nem fogadta el.²⁴⁸

240) 1547, 9.

241) 1547, 10. 1550, 32.

242) 1546, 37.

243) 1536, 32. 1550, 31.

244) 1537, 3. 1547. 10.

245) 1550, 23., 27.

246) 1542, 17. 1546, 12.

247) 1542, 36.

248) 1536, 19. 1537, 25.

A helyzet javítására újították fel azon régi törvényeket, melyek az arany-ezüst fémek kivitelét megtiltják. Kivétel volt természetesen az, ha öfelsege valakinek különös kegyként megengedte, vagy ha öfelsege részére vitték ki.²⁴⁹ Igaz, hogy mások is megpróbálták csempészni, még pedig úgy, hogy tallérokat vitték ki nagy számmal, amelyek majdnem színezüstből voltak verve. Később ennek a kivételét is korlátozták. Az esztergomi érsek, tiszténél fogva, felügyelőjével ellenőriztette a pénzverést.²⁵⁰ Ügyeltek arra, hogy a kamarába naponként mennyi ezüst kerül be, mert ha kicsempészik, az öfelsege és az esztergomi érsek kára.²⁵¹ Ezekután szólhatunk az új pénzverésről, amit 1545-ben szabályoztak. Legkisebb egysége a fillyér volt, melyből hármat számítottak egy magyar dénár-ra, egyenlően a német dénárral). Azután volt a nagy és kis garas, ezek 8, illetőleg 4 dénárt értek. Ezek voltak az aprópénz (moneta parva). Nagyobb pénzegységek: a forint (floreus) 100 dénár alakjában és a márka (marca), mely 25 dénár híján 6 forintot, (575 dénárt) de nem egy darabban verve, hanem csak mint dénárok összege. Mert az ezüst feléből tallért és féltallért vernek, a másik feléből magyar dénárokat (denarus Hungaricorum). Kivert nagyobb pénzdarab tehát csak a tallér, ez eredetileg egyenlő egy körmöci arany forinttal, meg a kis és nagy garas. A garas eredetileg az arany forint 1/10-ed része volt 1300 körül, de az ezüst olcsóbbódása folytán már I. Károly idejében 14 garast számítottak az akkor először vert arany forinttal egyenlő értékpenznek. Még nagyobb esett az ezüst értéke az arany forinthez képest az amerikai ezüst nagymennyiségű behozatala folytán Európaszerte 1550 táján. A garas egyik oldalára a Boldogságos Szűz Mária képét, másik felére öfelsege képét, vagy Magyarország címerét verték a szokott felirással. Az új pénz 16 latból vert nyolc latos finomsággal birt,²⁶² vagyis 8 16 latos - 1/2 része finom ezüst, 1/2 része réz. A hamis pénzverőket, mint minden időben, szigorúan büntették, s kegyelem nem volt számukra.²⁶³

²⁴⁹⁾ 1554, 17.

²⁵⁰⁾ 1552, 37. 1555, 8. 1559, 46. 1563, 73.

²⁵¹⁾ 1557, 15.

²⁵²⁾ 1545, 50, 1550, 48, 1552, 46. 1553, 23. 1556, 38. 1557, 14. 1563, 74.

²⁵³⁾ 1543, 27. 1545, 51. 1546, 48, 1547, 24. 1548, 51.

Gazdasági és kereskedelmi élet

Külföldi összeköttetések. Kivitel, behozatal, Várak élelmezése.

A kereskedelemhez és gazdasági élethez, de főként az utóbbihoz, csendes, nyugodt életmód szükséges, mert ha az embereket háború zavarja, s az ország polgárai kénytelenek fegyvert forgatni a kapa helyett, ott a gazdasági élet virágzó nem lehet. Így kezdődött ez főleg I. Ferdinánd korában.

Külföldi összeköttetéseink leginkább Szilézia, Krajna, Morvaország, Ausztria és néha Lengyelország²⁵⁴ felé irányult. Ugy látszik, Lengyelország zárta el az utat a mi kereskedőink elől, valószínűleg magas vámtarifával,²⁵⁵ amit a mi kereskedőink nem bírtak el. Több ízben kérik is Ferdinándot, hogy járja ki a lengyelek királyánál (per sacratissimum regem Poloniae) a tarifaenyhítést, amit ha meg nem tenne, akkor sem a magyar, sem öfelsége többi tartományainak árúját többé Lengyelországba nem viszik, s amit ők vásárolnak itt, azt is csak vámolva vihetik ki.²⁵⁶ Sok árú kivitelét azonban meg is tiltották, így az aranyét, ezüstét, rézét és a különböző fegyvereket, nehogy az ellenségnek, a töröknek kezére kerüljenek.²⁵⁷ Szarvasmarhát elég nagy számban szállítottak ki a nyugati országokba és Velence felé, de a kereskedők a nagy harmincadadó súlya alatt csak úgy nyögtek, sőt mikor az ökör harmincadóját még egyszerűsítésére felemelték, kijelen-

²⁵⁴) Lengyelországba a főútvonal: Kassáról kiindulva Eperjes—Bártfa—Lubló—Ó-Szandec—Új-Szandec—Czehów—Lipnica—Bochnia—Krakkó. Divéky Adorján: Felsőmagyarország kereskedelmi összeköttetése Lengyelországgal.

²⁵⁵) Divéky szerint a Szepességi villongások miatt nem engedte a lengyel király az alattvalóit ide, 1549-ig. 49. l.

²⁵⁶) 1546, 59. Ez azonban függőben maradt, mert még 1550:65-ik te. ben is ezen vitatkoznak.

²⁵⁷) 1563, 67.

tették, hogy fölhagynak a kereskedéssel; vagy pedig kikerültek a vámhelyeket.²⁵⁸

A *behozatalra* nézve említik törvényeink, hogy Bécsből posztót és fegyvert hoztak be a katonaság részére.²⁵⁹ Sőt Lengyelország szállított a felsőbb vármegyéknek, amelyeknek messze volt elmenni a Ferdinánd felállította raktárakhoz. Ferdinánd u. i. elődeihez hasonlóan a sót kir. monopóliumként kezelte és az országlakósok kizárólag innen vehették csak a sót, s ha itt nem volt, akkor szerezhették csak be másvalahonnan.²⁶⁰ Más behozatalról nem tesznek említést törvényeink.

A *behozatalnál* a külföldi kereskedők a városok polgárainál rakták le áruikat.²⁶¹ A behozatali vámok alól is kivették a nemeseket, akik saját szükségletükre való árú után nem fizettek. Itt is történt visszaélés mindkét részről: t. i. a nemes üzérkedett, vagyis úgy hozta át az árút, mintha saját használatára kellett volna, s itt eladta, viszont a vámtisztek is gyakran megsértették a nemesi vámmentesség kiváltságát.²⁶² A szabad és bányavárosok nem fizettek ki és behozatalért,²⁶³ és a Csallóköz sziget lakói is szabadon vihették ki és hozhatták be a gabonát és bort.²⁶⁴ Ez a sziget szállította egyébként Komárom és Győr erődjeinek a tűzifát és az erődkezéséhez való fát.²⁶⁵

De nemcsak a határlerakóhely és harmincadvám volt akadály a kereskedelemnek, hanem még az *út- és hídvám* is. Ezt a vámot annak a földesúrnak fizették, akinek birtokán volt az út és hid. A földesúr kötelessége u. i. az úton lévő mozsaras helyeken hidat veretni és ezt az úttal együtt jó karban tartatni. A visszaélés itt olyan formában történt, hogy a földesurak meg nem engedett helyeken is felállították a száraz vámokat.²⁶⁶

A belső kereskedést, különösen a katonák részére, háborús időben szabályozták. Az 1538.-iki árszabály a következő:

²⁵⁸) 1547, 34. Turdossi városnak kerültek, Divéky. Kivétel volt: gabona, szépesi vászon, gyümölcs, méz, gyapjú, bőr, hamuzsír, kender, pálinka, antimon. Divéky: i. m. 57. l.

²⁵⁹) M. O. E. III. 107. l.

²⁶⁰) 1548, 29. 1550, 68.

²⁶¹) 1542, 37.

²⁶²) 1548, 56. 1550, 66.

²⁶³) 1553, 29.

²⁶⁴) 1546, 46.

²⁶⁵) 1563, 22.

²⁶⁶) L. Föld és népe c. f.

Hajdina	{	Verőcén:	25 dénár
		Ujudvaron:	32 dénár
		Velikén:	32 dénár
Cirok:			20 dénár
Egy pint bor a quadragesima vasárnapon innen:			2 dénár
Egy szántásra használható ökör:			12 forint
Fejőstehén:			6 forint
Herélt hizott ártány:			2 forint
Herélt nem hizott ártány:			1 forint
Egy göme disznó:			1 forint
Féléves ártány:			50 dénár
Benn az országban:			
Egy malac:			4 dénár
Egy lúd:			3 dénár
Kappan:			3 dénár
Tyúk:			2 dénár
A végvidéken:			
Egy malac:			5 dénár
Egy lúd:			4 dénár
Kappan:			4 dénár
Tyúk:			3 dénár
—			
Egy csirke:			1 dénár
Egy font marhahús:			1 krajcár
Egy font disznóhús			2 dénár
Egy kecskebak:			6 dénár
Egy nősténykecske			25 dénár

A végek élelmezése. A végvárok szükségleteiről az élelmező mester (magister victualisum) gondoskodott, akít a király küld ki és melléje még a végekből is megy néhány ember.²⁶⁸

Az ország összes mágnásai, nemesei és a káptalanok is gabnatermoésük huszadrészét, mint adót, a várakba kötelesek szállítani, miután az adókivető meggyőződött róla, hogy az urak minden termésüket kimutatták.²⁶⁹

A karok és rendek rendeltetésük szerint kétféle eleséget különböztetnek meg. Egyik az, melyre ostrom idején van szükség, ez a tartalék; a másik a mindennapi élelem. Ami a tartalékot illeti, arról a király maga gondoskodott előljáró emberei által, a mindennapi élelmet pedig a jobbágyok viszik be

²⁶⁷⁾ 1538, 26.

²⁶⁸⁾ 1538, 11.

²⁶⁹⁾ 1538, 16. (1563, 10).

városba és illendő áron eladják. A bor kimérése is a jobbágyok feladata.²⁷⁰

Az élelmet szekereken szállították a várakba. Meg volt szabva, hogy ki hány szekeret tartozott erre a célra állítani. Minden úr, nemes és országglakós 20 füst után 1 felszerelt és élelmiszerral megrakott szekeret küld oda, hova az élelmező mester rendeli. Az élelmet természetesen a katonák pénzért veszik meg, de megtörtént gyakran, hogy erővel ingyen vették el, ezt később a zsoldból vonták le, ha kitudódott.²⁷¹

Fontos volt, hogy az élelmiszert idejében szállítsák a várakba. Ezt minden vármegyében közhírré is tették. A fuvarozók természetesen föl voltak mentve a vámok alól s aki tőlük vámot mert kérni, az elvesztette vámjogát, ha pedig útközben rabolták ki a szekereket, a rablóra halál várt.²⁷² A fuvarosok nem szállították ingyen az élelmet. Meg volt állapítva, hogy mértföldenként mit mennyiért visznek. Így pl. egy mértföldre egy bécsi mértékű veder bor fuvardíja egy dénár, egy véka gabonáé, buzáé, liszté szintén; egy véka, vagy köből zabé, árpáé, babé²⁷³ pedig egy bécsi pénz; minden másé mázsánként egy magyar dénár, mértföldenként.

Árszabályt nem az országglakósok készítenek, hanem az általános hadjáratban a helytartó (nádor), vagy a magyar kapitányok, a hadi marsal, főlovászmester, az alispánok és néhány nemes, kik azon helybéliek, ahonnan az élelem jön, öfelsége jelenlétében szabják meg az árakat, a részleges hadjáratban pedig a kapitányok és az alispánok.²⁷⁴ Sokszor azonban nem is tudták az árszabályt hosszabb időre megállapítani, mert azt a termés bő- vagy szűk voltához időről-időre kellett alkalmazni.²⁷⁵

Az előrevásárlás szokása is megvolt olyképpen, hogy az urak kölcsönt adtak jobbágyaiknak, akik élelemben fizethették vissza.²⁷⁶ A kapitányok azonban sokszor tetszőleges csekély összegért kieroszakolták azélelmet a szegény jobbágytól. Az ilyen kapitány hivatalát veszítette.

Az ágyúk és egyéb hadiszerek szállítása a városok kötelessége. Meg volt határozva, hogy melyik város hány sze-

²⁷⁰) 1553, 17. L. bővebben Világi társ. c. f.

²⁷¹) 1538, 12. 1563, 10.

²⁷²) 1545, 28., 30.

²⁷³) V. Hehn: Kulturpflanzen und Haustiere. 8-te Auflage, Berlin, 1911. 218—219—223. l. Az 1557-iki magyar törvény 7-ik cikkelyében vicia, a magyar fordításban helytelenül lednek, jegyzetben vadzab, rozs (?) babó.

²⁷⁴) 1557, 7.

²⁷⁵) 1563, 12., 13.

²⁷⁶) 1563, 11.

keret és lovat küld. Minthogy azonban a városok száma igen csekély, azért őfelsége segítséget ígért örökös tartományai-ból. A jobbágyok segítségére itt u. i. nem igen számíthattak, mert vasas szekerük nincs, lovaik gyengék, s ha szállítanának, csak hátrány származna belőle.²⁷⁷ A hadiszerek szállításában résztvettek a szlavón városok is. A részleges hadjáratra adott ágyúkat Kőrös városa fuvarozza 16 lóval, Zágráb vagy a Grätzhegyi városnak 24-et kell adni kocsikkal együtt. A puska-
kaport a lepoglavai remeték és más remeték 2 kocsival és 12 lóval oda szállítják, ahova a bán parancsolja. Élelmet ezen városok nem szállítanak.²⁷⁸

²⁷⁷) 1563, 14.

²⁷⁸) 1538, 6.

X.

Biráskodás

Bírói kar. Biráskodás helye és ideje. Biráskodás sorrendje. Kir. biráskodás. Helytartói, v. nádori bír. Városi bír. Vármegyei bír. Perlefolyás. Birtokpercek.

A mohácsi vést követő időkben, mint az szokott lenni a nagy háborúk után, nagyon elharapóztak a hatalmaskodások. Vagyon és közbiztonság egyaránt veszélyeztetve voltak. Lopás, rablás úgyszólván mindennaposak. Hiába hozták a szigorú törvényeket, mikor megsértésükre maguk az urak szolgáltattak példát. Lássuk tehát e szomorú korszak biráskodását.

A bírói kar. Legfőbb bíró maga a király, helyettese a nádor (helytartó ebben az időben) és az országbíró, utánuk a kancellár a legfőbb bírói személy. A megyei biráskodásnál az ispán, alispán és a melléjük választott 12 nemes biráskodnak. Mindegyiknek volt helyettese, csak az ülnököknek nem, azért számuk mindig nagyobb volt négynél, hogy kiegészíthessék egymást.

Időnként változtattak a bírói karon, pld. 1557-ben a kir. kuriához még négy bírót választottak, az esztergomi érsek két emberén kívül, (az esztergomi érsek u. i. mint titkos főkancellár és az ország rendes bírója, 2 emberével képviseltette magát). Ez a négy bíró olyan ember is lehet, akik valamely úr, vagy őfelsége szolgálatában állanak, de akkor uruk perénél jelen nem lehetnek.²⁷⁹ Végül biráskodott a kapitány is, a katonák ügyében.

A biráskodás helye és ideje. A rendes, u. n. nyolcados (octávás) törvényszékeket sokáig csak Pozsonyban tartották, később azonban, minthogy a felső vármegyéknek nagyon megszűnt csett Pozsony, Kassán tartották ezen vm-nek a törvénykezést, leginkább az országbíró (Báthory András) vezetésé-

²⁷⁹) 1557, 13.

vel,²⁸⁰ 1563-ban pedig úgy határoztak a rendek, hogy a felső vm.-k törvénykezése Eperjesen székeljen.²⁸¹

A bírások ideje igen különböző volt. Számuk szintén nem volt állandó. Eleinte évenként kettőt tartottak, tavasszal és ősszel, Szent György és Szt. Mihály nyolcadaitól kezdve, de volt idő, mikor évenként négyszer is tartottak törvényszéket: Vizkereszt, Szt. György, Szt. Jakab és Szt. Mihály nyolcadain, ez ünnepek utáni harmadik nappal kezdve. Ugylátszik, ez a négyenolcados törvénykezés terhesnek bizonyult, vagy nem volt szükség ily gyakori törvénykezésre, mert 1550-ben ismét leszállítják kettőre, s mindegyik 60-60 napig tartott, 1557-ben pedig ezt is leszállítják 40 napra.²⁸²

Mindazon hatalmaskodásokat, melyek az 1526-ik évben történtek, a legközelebbi rendezés törvénye szerint Szt. Margit ünnepétől számítva 15-öd napra bírálандók el. 1537-38-ban a nagybőjt második vasárnapjától (reminiscere vas. febr. 25, márc. 17) kezdve kellett bírásokodni, ami megfelelt 51. és 71-ik napjának; 1542-ben és 1543-ban Vizkereszt nyolcadain kezdődött a bírásokodás; 1552-ben Szt. György napjától a 15-ik napon kezdtek bírásokodni.²⁸³

Minden törvénykezés előtt, a helytartó 20 nappal kihirdeti azt, hogy a vármegyék fölkészülhessenek.²⁸⁴ A rendek azonban nem szűnnek hangsúlyozni, hogy a törvénykezések folytonosak legyenek, vagyis ne szakítsák azt félbe valamegyik főpap, vagy nemes elmaradása miatt.

A bírásokodás sorrendje: Legelőször a fontosabb fekvő-jószágok ügyét tárgyalják, azután a nemesek megtámadását, vagy a nemesek házába való berontást és csak ezután következik a többi per, de előbb mindig a régieket tárgyalták, s e sorrend alól akkor sem volt szabad kivételt tenni, ha mindjárt az ítélmesteré is a per.²⁸⁵

A királyi bírásokodás csak névleg élt. Tudjuk, hogy I. Ferdinánd sohasem tartózkodott az országban, s így helyette mindent a helytartó intézett. Csupán a birtokperekre szólt bele néha.

Helytartói, vagy nádori bírásokodás: Tulajdonképen ez volt a legfőbb bírói fórum, ez intézett el mindent, kivéve a kegyelmezést. Bírásokodott az öt nagyobb hatalmaskodási esetben és mikor nemesek súlyos megtámadásáról volt szó (ház-

²⁸⁰⁾ 1556, 34, 1554, 16. 1552, 44. 1546, 32.

²⁸¹⁾ 1563, 24.

²⁸²⁾ 1550, 50. 1557, 8.

²⁸³⁾ 1537, 23. 1538, 18. 1542, 31. 1543, 32, 1552, 26, 1546, 33, 24. 35, 1550, 74,

²⁸⁴⁾ 1545, 34.

²⁸⁵⁾ 1550, 51.

ratörés, kardrántás, sebzés, csonkítás, ölés) felebbezett ügyek, szerződés, kötelezés, hitbér, zálogjog, stb. pereiben.²⁸⁶ az összes birtokpereken, kivéve a János király jószágaira vonatkozóakat.²⁸⁷ A külföldi tisztviselők később szintén a helytartó hatalmának voltak alávetve.²⁸⁸

Ugyanilyen hatáskörrel rendelkezett Horvát-Slavóniában és Dalmáciában a *bán* is. Az urakat és nemeseket a káptalan bizonyosága és a báni emberek útján hívják perbe, a perbehívó levélért pedig úgy az ítélőmesternek, mint a káptalannak 50-50 dénár jár. Az egytelkes nemesek perbehívása a szolgabíró útján történik. A tábla és szolgabírák heti fizetése 2 forint.²⁸⁹ A fellebezésük pedig az 1500. évi szokás szerint történt.²⁹⁰ A dombrói gyűlés (1539) kimondja, hogy a hatalmaskodási, házasságjogi és birtokpereken a magyar törvények szerint ítélnék.

A földesúri bíraskodásról (uriszék) külön nem tesznek említést törvényeink, úgy látszik, ez maradt, ahogy eddig volt.

A *városi bíraskodás* azon külföldi vendégeknek, kiket első királyaink a várak aljába betelepítettek, — adott bíraskodási szabadságából fejlődött ki. A városi bíróság teljes polgári és büntető igazságszolgáltatást gyakorolt, (a szentszék elé tartozó ügyek kivételével) s a polgárok csakis ennek voltak alávetve (polgári szabadság).²⁹¹ Az 1546:41 c. kimondja, hogy azon menekült urak és nemesek, akik birtokaikról a törökök elől a városokba menekültek, legyenek kivéve a városi bíróság joghatósága alól, de ha önként a városi bíróság közé állottak, akkor bíraskodásuk is oda tartozik.

Vármegyei bíraskodás az ispán, alispán és szolgabírák vezetésével történt. Egyik legfőbb kötelességük az volt, hogy azon pártütőket, kik titokban Zápolya érdekeit képviselik, öfelsége elé idézik, s ha ezen gyanúsak magukat nem tisztázzák, a hűtlenség vétkében elmarasztalják őket.²⁹²

Különösen sokat szenvedett a lakosság a fosztogatók tömegétől. Erre nézve rendelí öfelsége, hogy ki-ki jelentse kárát az ill. megyei ispánnak, s ha 100 frt-on felül van is a kár, elégtételt ad, de ha a fosztogatónak nincs módjában fizetni (ami gyakori, hiszen másként talán nem is fosztogatna),

²⁸⁶) L. bővebben a Belügyi korm. és közig. c. f.

²⁸⁷) 1557, 8. 1559, 37. 1563. 24.

²⁸⁸) 1552, 31.

²⁸⁹) 1538, 18., 20., 25.

²⁹⁰) 1563, 26.

²⁹¹) Hajnik I. i. m. 83—88. l.

²⁹²) 1527, 6. 1528, 2., 4. 1536, 40.

akkor személyileg büntetik, nehogy gonoszságából haszna is legyen.²⁹³ Megtörténik, hogy más vármegyében lakik a lator, akkor az ügy átadandó azon megye ispánjának. Ha maga az ispán nem tud vele elbánni, a kapitány legyen segítségére. Ha pedig maga az ispán merne hatalmaskodni, vesztse hivatalát.²⁹⁴

Rablás, fosztogatás, szegények nyomorítása és szándékos emberölés ügyeiben egyaránt ítélhet az ispán; fejvesztéssel is ítélhet, ha csak öfelsége meg nem kegyelmez. De ha nem jelenik meg a vádlott a tárgyaláson, akkor köröztetni kell levelesítéssel az egész országban és ha megtalálták, az ispánhoz kell vinni.²⁹⁵ Ha a gyilkost valaki magánál rejténe, az ispán szólítsa fel, hogy adja ki, kitűzvé a napot is erre. Ha megteszi, rendben van; ha azonban ellenszegül a felhívásnak, őt is el kell fogni a kapitány segítségével.²⁹⁶

Fellebezni, vagy perújítást kérni szabad volt, de a már elítélt ember addig is fogságban maradt.

Leginkább a végeken szoktak tartózkodni ezen gonosztévők (Sziget, Eger, Gyula), ezért fölhívják a kapitányokat, hogy fogják el őket ott és büntessék meg.²⁹⁷

Utóbbi időben az Istent és ennek szentséges szakramentumait és a lelket sokan szokták káromolni; ezért rendelik, hogy aki hallja, jelentse be. Az ilyent első esetben nyilvánosan megvesszőzik, másodszor már megbotozzák, s ha harmadszor is káromkodik, akkor úgy bűnhődik, mint a gyilkos. Aki pedig hallja, de nem jelenti be, az 3 márka büntetést fizet.²⁹⁸ Szigorúan büntették a kir. jövedelmek megrövidítőit is. Aki pld. a harmincad vámnál csalt, annak árúját elvették, sőt tanácsadóját, ha mindjárt úr, vagy nemes is az, szintén büntették, s tisztáznia kellett magát; ha szolgálja adta a tanácsot, vagy segédkezet, akkor szolgáját ki kellett szolgáltatnia öfelségének.²⁹⁹

A hadi-jog címén történt károsításokat, sértéseket nem igen büntették.³⁰⁰

Mindennél jobban büntették azonban a dekrétum ellen vétőket és a végrehajtóközeg megsértőit.³⁰¹ Így pld. akik a

²⁹³) 1528, 6.

²⁹⁴) 1542, 21.

²⁹⁵) 1545, 44. 1552, 43. 1563, 28., 38.

²⁹⁶) 1563, 39.

²⁹⁷) 1563, 41.

²⁹⁸) 1563, 42.

²⁹⁹) 1548, 28.

³⁰⁰) 1552, 19.

³⁰¹) 1536, 27. 1542, 3.

kir. embereket, káptalanok és konventek bizonyosságait, alispánokat, vagy a szolgabírákat, akik az ítéleteket végrehajtják, megsebzik, vagy megverik, azokat öfelsége, vagy a helytartó bünteti meg, és nem használ neki a kir. kegyelem.³⁰² Minden lázadó, békebontó és engedetlen is így jár.³⁰³ Ha maga az ispán támadna az alispán és a szolgabírák ellen fegyveresen és azokat gyalázná, akkor a visszaüzés büntetésével, 72 forinttal bűnhődik; ha pedig bántalmazná, vagy megölné őket, hűtlenséggel sujtják.

Ha ura távollétében annak szolgálja, jobbágya, vagy tisztje támadná meg a végrehajtót, ura két nemessel tegyen esküt ártatlanságára, szolgáját átadván az igazságszolgáltatásnak. Megtörtént, hogy a szolga ilyenkor megszökött, akkor az úrnak újra tisztáznia kell magát, különösen, ha az elfogott szolga urára háritaná a vétket.³⁰⁴

Nem volt szabad megbosszulni azt, ha valaki az országgyűlés előtt tesz panaszt, s igazságtalanul nem volt szabad letartóztatni senkit.³⁰⁵

Az alispán, ki egyuttal a kapitány is,³⁰⁶ leginkább három esetben avatkozhatott be a végrehajtásba: 1) ha az ország rendes bírái hozták a végső ítéletet, mit öfelsége is jóváhagyott; 2) ha valaki az országgyűlések végzéseit megszegi és 3) nyilvános hatalmaskodások: jövedelmek és dézsmák jogtalan elvitele, nemesek kiváltságainak megsértése, jobbágyok elnyomása stb. esetében.³⁰⁷ Az alispán-kapitányok kötelesek a közbelépésre, ha őket ezért megkeresik.³⁰⁸ Természetesen őket is megtámadták végrehajtás közben. Errenézve rendelték, hogy a hatalmaskodók szolgáljai, ha nemesek, birtokvesztés terhe alatt hagyják ott urukat és álljanak a kapitány mellé; ha nem nemesek a szolgák, akkor személyükben is meg kell őket büntetni.³⁰⁸ Végül szólnak törvényeink arról is, ha két különböző alattvaló pereskedik, akkor semleges biztosokat kell ki nevezni, akik a Szepességben (Lőcsén) találkozzanak. Ha megegyezni nem tudnának, akkor a kátholikus felség elé kell vinni az ügyüket.³⁰⁹

Perlefolyás. Miután a felperes beadta «méltatlansági keresetét» (actio indebita) 1547:23, az alperest a perbehívó le-

³⁰²) 1543, 30. 1546, 31.

³⁰³) 1556, 23.

³⁰⁴) 1547, 32.

³⁰⁵) 1563, 76, 1548, 65.

³⁰⁶) 1545, 20.

³⁰⁷) 1547, 18.

³⁰⁸) 1536, 18. 1563, 29.

³⁰⁹) 1550, 46.

velekkel hívták be a tárgyalásra, mely tanúvallatással folyt és ügyvédet is fogadhattak, miután a hiteles helyeken az ügyvédet bevallották (megmondták, hogy ki lesz). Miután az ítéletet meghozták, 10 napra rá megkapják az ítéletlevelet. Azért ilyen későn, hogy legyen idő a fellebezéshez és a per folytatásához.³¹⁰ De ha már végítéletet hoztak, vagy hűtlenségben valakit elmarasztaltak, akkor az ítéletet minden késedelem nélkül végre kellett hajtani.³¹¹

Ha a felperes nem helyesli ügyvédje szavát, azt vissza is vonhatja minden bírság nélkül, ha a per még függőben van. De ha az ítélet ki volt mondva, akkor csak bírsággal tette azt.³¹²

A bírák is ügyelnek az ügyvédekre, nehogy üres fecsegésükkel csak az időt húzzák, s üres vitatkozásukat nem engedték meg.³¹³ Az ügyvédek hozták szokásba a perek folyása alatti háromszoros eltiltást, amit azonban 1550-ben eltiltottak. Ehelyett megengedték nekik, hogy a feleleteiket kijavíthatják a határozat napján, ha valami hibát követtek volna el abban; ezt megtehetik háromszor teher (bírság) nélkül. De ez az engedmény nem azonos az ügyvédszó visszavonásával, mert ez negyedszer is meg van engedve, az ítélelhozás utáni 6. napig.³¹⁴

Megtörtént gyakran az is, hogy időközben a felperes megbánta a dolgot, s a már beadott méltatlansági keresetét visszavonta. Ezt 1547-től csak az első tárgyalás után tette meg a felperes, különben őt kellett elmarasztalni a méltatlansági kereset terhében, mert ellenfelének hiábavaló költségeket okozott.³¹⁵

Aki a törvényszéken végzi a betiltást, vagy másokkal perlekedik, az nyelvváltságon maradt.³¹⁶ Ha pedig valaki a tanúskodást megtagadta, az 64 forint büntetést fizetett. Pénz hiányában testi büntetést kapott az illető.³¹⁷

Birtokperek. Ez volt a leggyakoribb per I. Ferdinánd uralkodása alatt. Az ellenkirályok pártoskodása révén birtokadományozás folyt mindkét részről. Azonban a tulajdonképeni magyar királyság területén nem voltak érvényesek azon birtokadományok, miket Izabella királyné és fia adtak.³¹⁸

³¹⁰⁾ 1545, 39.

³¹¹⁾ 1548, 17.

³¹²⁾ 1492, 51. 1500, 56. 1500, 15.

³¹³⁾ 1563, 49.

³¹⁴⁾ 1550, 52.

³¹⁵⁾ 1547, 23.

³¹⁶⁾ 1550, 55.

³¹⁷⁾ 1563, 81.

³¹⁸⁾ 1552, 20.

Ellenben Miksa főherceg összes adományai érvényesek.³¹⁹ János király adományai pedig érvényben maradnak az erdélyi részekben és Külső-Szolnok, Bihar, Csongrád, Csanád, Békés, Zaránd, Arad, Torontál, Temes és Szörény vm.-ben, ahol viszont I. Ferdinánd nem adományozhatott.³²⁰

A birtokpercek az egymás rovására terjeszkedésből keletkeztek. Maguk az urak és nemesek mutattak példát arra, hogy mint lehet birtokot szerezni jogtalanul. Maga az özv. Mária királyné és őfelsége kezén is több vár volt, melyeket visszaköveteltek a rendek, törvényes uraiknak,³²¹ Mária birtokában voltak Végles, Lipcese és Dobrona vára, amelyek közül Véglest Ráskai I.-nek, Lipesét Nagylucesei Lipceseinek és Dóczinak. Dobronát pedig Werbőczy Imrének kellett visszaadni, dacára, hogy e várak is szivesebben vallják uruknak a királynét.³²² Őfelsége kezén is nem csekély birtokok voltak jogtalanul, amit a rendek szintén visszakövetelnek jogos tulajdonosuk részére, sőt kötelezik a királyt, hogy módot találjon arra is, hogy az Izabella királyné és György fráter kezén lévő birtokok visszaszálljanak.³²³

A főurak közül Móríczy brandenburgi örgróf kezén volt a vasvári káptalan fekvőjóság, sok más között, a Sárkányok, Rajkiak szintén Vas- és Sopron vm.-ben foglaltak,³²⁴ Ezen jogtalan birtokaikon aztán még városokat is építettek, onnan fosztogatták a lakosságot. Ezért rendelik, hogy az ilyen várakat, pld. Podmaniczky Rafael nyitrai Szerdahelyét, bakonyi Ujvárát és somogyi Ordóját romboltassák le.³²⁵

Voltak, akik azalatt foglalták le a birtokokat, míg az ellenkirály pártján voltak. Szt. Mátyás apostol ünnepéig ezeket is vissza kellett adni jogos tulajdonosuknak akármilyen egyezségük is volt rá.³²⁶ Valamint azok is visszakapják birtokaikat, akiktől hűtlenség címén őfelsége vette el, de akik most ismét megtértek. Ha ezt valamely érdemes hazafi kapta volna, akkor az kárpótlásul máshol kap birtokot.³²⁷

II. Lajos király halála óta nemcsak várakat, falukat és pusztákat foglaltak el, hanem szántóföldeket, réteket és erdőket, valamint halastavakat is. Ezeknek érdekében az ispán,

³¹⁹⁾ 1563, 64.

³²⁰⁾ 1552, 21.

³²¹⁾ 1542, 11.

³²²⁾ 1542, 10., 11.

³²³⁾ 1542, 9. 1548, 59. 1563, 54.

³²⁴⁾ 1546, 58. 1547, 38.

³²⁵⁾ 1546, 56.

³²⁶⁾ 1536, 7., 9.

³²⁷⁾ 1536, 5., 6., 7., 8.

alispán, szolgabíró és a nemesek vallassák ki a helység lakóit és úgy adják vissza azokat jogos tulajdonosuknak. Sőt, ha az elfoglalt birtokon a foglaló valamely erősséget épített, ezt is át kell adnia a birtokosnak.³²⁸

Az ideiglenes törvénytefein átruházásokat is megszünteti a király, miután jól megvizsgálta az ügyeiket.³²⁹ Ilyen birtokátruházást idegen ember nem kaphatott törvény szerint, de Ferdinánd azért sok németnek adott.³³⁰ A németek között is volt olyan, aki jogtalanul foglalta a birtokokat, különösen Sopronn és Vas vm.-kben. Errenézve rendelik, hogy ezeket adják vissza, de amíg birtokukban vannak, addig úgy ezen fekvőjóságuk, mint egyéb ittlévő váraik után az adókat fizessék.³³¹

Az egyháznak a javait, jövedelmeit virágvasárnapig kell visszaadni, ha csak zálogba nem adták.³³²

Semmisnek vehető az a birtokbavétel is, melyet egyesek adománylevéllel kaptak ugyan, de beiktatásuknak az előbbi jogos birtokos ellenmondott. Ezen birtokokat karácsonyig kellett visszaadni igazi uruknak.³³³ Ha azonban iktatáskor a birtok régi ura a lázadók közt volt, vagy elmulasztotta az ellenmondást, akkor az adományosé lett a birtok.³³⁴ A jogos tulajdont hiteles egyénnel is lehet bizonyítani, ha a zürzaváros időkben az adománylevél elveszett volna.³³⁵

Lázadás címén sok özvegynek, árvának vették el a vagyonát. Meg kell vizsgálni, hogy nem volt-e lázadó a férj és apa, s ha úgy találják, hogy békésen otthon ült, az ellenfélnek önként esküt nem tett, ellenséges katonákat nem élelmezett, akkor özvegye és árvái a fekvőjóságukat visszakapják.³³⁶

A Horvát-Slavonországban elfoglalt fekvőjóságokat is vissza kellett adni, s minden tévedés elkerülése miatt az alispán és szolgabíró állnak a kifosztott ember mellé és perbe hívják vonakodás esetén a bitorlót.³³⁷ Megtörténik, hogy egy birtok több fivérére és az egyik fivér lefoglalja az egészét. Őt is a rendes törvény szerint el kell ítélni.³³⁸ Sokszor a birtok-

³²⁸) 1542, 4.

³²⁹) 1542, 16., 46.

³³⁰) 1536, 42.

³³¹) 1542, 47.

³³²) 1542, 3., 4.

³³³) 1563, 44. 1543, 35.

³³⁴) 1563, 46.

³³⁵) 1545, 38.

³³⁶) 1563, 47.

³³⁷) 1538, 17.

³³⁸) 1545, 37.

bitorló a nemesnek szolgája. Ezt fel kell szólítani, hogy távozzék ura birtokáról, s ha vonakodnék, el kell venni mindent és személyileg is meg kell büntetni.³³⁹

Érdekes, de fölötte szomorú dolog az, amit a *városok* cselekedtek a birtokért. Sok nemest meggyilkoltak érte, pedig ezáltal, hogy a birtok a városé lett, a Szt. Koronát károsították meg. A városnak ugyanis magva sohasem szakadván, a birtok nem szállhat soha kir. fiscusra. Azonkívül a katonák száma is csökken, mert a városok nem állítanak katonát. Ezért az 1542:33 tc. kimondja, hogy város ilyen birtokot nem kaphat, s ami náluk van, azt is adják vissza.

Volt a városoknak amúgy is elég ingatlanuk; ezek viselték az összes terheket, amiket más fekvőjóságok. A vármegyei ispánok hatósága alatt állottak. Más vm.-hez nem is tarthattak ezek az ingatlan birtokok, mint amelyben feküdtek.³⁴⁰

Ámde hiába jelentek meg majdnem évenként a jogtalanul elfoglalt birtokok visszaadását sürgető törvények, maradt egyszer már visszafoglalt birtokot újra elfoglalták. Ilyenkor az ispánnak, alispánnak hivatalvesztés terhe alatt kötelességévé tették, hogy ismét igazságot szolgáltatassanak. A hatalmaskodókat az elhunyt tulajdonos fi- és nőági rokonai szintén perelhették.³⁴¹

minden a régiben.³⁴² Még az is gyakori eset volt, hogy az

Mindezen megállapítások érvényesek Erdélyben, Horvát-Szlavóniában és az alsó vármegyékben is, ahol a vajda, bán és a temesi gróf a végrehajtó közegek; míg a nádori végrehajtások vármegyéiben az ispán, alispán, szolgabíró és végzésűség esetén a kapitány jártak kezére a bíróságoknak s maguk is bíraskodtak.

Az új birtokosokat iktatással tették törvényes úrrá. Egy éven belül kellett ezt elvégezni, mert a zavaros időkben a káptalanok és konventek nem mindig voltak kéznél.³⁴³

A kor erkölce tehát látjuk, semmivel sem volt rosszabb, mint akár az előző, vagy az utána következő korszakban. Majdnem tisztán a birtokokért folytatott harcban merült ez ki, amit még fokozott a két király ígéretése, párthiek szerzése miatt. A hűtlenségi pörök szintén a királyversengésből indultak ki, amit azonban könnyen megbocsátottak a visszatérés idején.

³³⁹) 1543, 6.

³⁴⁰) 1542, 35., 36. 1537, 21.

³⁴¹) 1536, 53. 1542, 1., 15. 1543, 1., 2. 1546, 24. 1547, 22. 1553, 21. 1554, 15.

³⁴²) 1542, 5., 8.

³⁴³) L. kápt. és conv.

Források és idézett művek jegyzéke:

1. *Acsády Ignác*: A magyar történelem.
2. « « A magyar jobbágyság története.
3. « « Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd
4. « « Két pénzügytörténeti tanulmány.
5. *Beöthy Zsolt*: Magyar irodalomtörténet.
6. *Barát-Éber-Takáts*: A magyar művészet.
7. *Corpus Juris Hungarici*: főként az 1526-64-ig terjedő kötetete, fordították Kolosváry Sándor és Óváry Kelemen. 1900.
8. *Demkó Kálmán*: A felsőmagyarországi városok életéről, 1890.
9. *Divald Kornél*: Magyarország művészeti emlékei.
10. *Divéky Adorján*: Felsőmagyarország kereskedelmi összeköttetései Lengyelországgal, főleg a XVI.-XVII. században. 1905.
11. *Fraknói Vilmos*: Magyar Országgyűlési Emlékek. I. k.
12. *Horváth Mihály*: Magyarország történelme IV. k.
13. *Lukinich Imre*: Erdély területi változásai a török hódítás korában. 1886.
14. *Jászay Pál*: Magyarország oknyomozó története.
15. *Hajnik Imre*: Magyarországi bírósági szervezet és perjog az Árpád és Vegyesházi királyok korában.
16. *Rugonfalvi Kiss István*: Magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában.
17. *Szekfű Gyula*: Magyar történelem IV. k.
18. *Zsilinszky Mihály*: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. I. k.

»Kolozsvári-szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből«

Eddig megjelent füzetek:

1. *Balogh Albin*: A magyar pénz története az Árpádok korában. — 1912.
2. *Harkó Gyula*: A pénz története Magyarországon 1526-1608. — 1912.
3. *Dr. Erdélyi László*: Az első állami egyenes adó elmélete. — 1912.
4. *Lovas Elemér*: Árpádházi B. Margit és kora. — 1913.
5. *Boga Lajos*: Székelyföld történetirója a XVII. században. — 1914.
6. *Dr. Erdélyi László*: Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. — 1915.
7. *Gregorich Izidor*: Társadalom és művelődés Nagy Lajos életrajzában. — 1915.
8. *Deák János*: Kegyúri jog Magyarországon a reformatióig. — 1916.
9. *Kemény József*: Társadalom és művelődés Hunyadi Mátyás törvényeiben. — 1918.
10. *Haász Imre*: A boszorkányhit útja. — 1925.
11. *Fehér Ede*: Művelődéstörténeti korkép I. Lipót törvényeiben. — 1927.
12. *Beke Ida*: Erdély társadalma és művelődése az Approbata Constitutiókban. — 1927.
13. *Szabó Ferenc*: Társadalom, művelődés Zsigmond törvényeiben. — 1927.
14. *Metzner Károly*: A törökdúlás békeévei. II. Mátyás kora. — 1928.
15. *Spiegel Mária*: II. József kora Magyarországon. — 1930.
16. *Elemy Klára*: Rudolf király kora Magyarországon. — 1930.
17. *Gottesmann Jolán*: Művelődéstörténeti tanulmány I. Ferdinánd törvényei alapján. — 1930.